

INTERNATIONAL JOURNAL OF ISLAMIC ECONOMICS AND FINANCE STUDIES

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi

July 2022

Owner / Sahibi

Prof. Dr. Fatih YARDIMCIOĞLU

Editor in Chief / Baş Editör

Prof. Dr. Mehmet ASUTAY

Editors / Editörler

Prof. Dr. Şakir GÖRMÜŞ

Dr. Hakan ASLAN

Field Editors / Alan Editörleri

Dr. Mücahit ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Hamdi ÇİLİNGİR

Dr. Öğr. Üyesi Salih ÜLEV

Dr. Öğr. Üyesi Mervan SELÇUK

Dr. Öğr. Üyesi Shabeer KHAN (İngilizce)

Secreteriat / Sekreteryaya

Arş. Gör. Nazan LİLA

Book Review and Translations / Kitap Tanıtımı ve Çeviri

Arş. Gör. Muhammed Beşir ÇALIŞKAN

Design / Mizanpaj

Arş. Gör. İsmail BEKTAŞ

ISEFAM
İSLAM EKONOMİSİ ve FINANS
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA
MERKEZİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Contact Editorial Office Address:

Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2

Serdivan-Sakarya/TÜRKİYE, Phone: +90 532 769 5899

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijisef>

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies

(Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi)

July/ Temmuz 2022

Issue / Sayı: 2

p-ISSN: 2149-8393

e-ISSN: 2149-8407

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies (IJISEF) is an international, academic, periodical and peer reviewed journal published by Centre of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal particularly focuses on topics related to Islamic Economics, Islamic Banking, Islamic Financial Markets, Islamic Management, Fiqh and other relevant topics. The Journal is dedicated to building a platform for academicians, market and those who are interested in Islamic economics and finance studies to share, discuss, evaluate and distribute their works and opinions.

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is published three times a year. Further information on the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies can be found at: <https://dergipark.org.tr/pub/ijisef>

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrival system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2022 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is assumed by the editors or by (PESA).

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi (IJISEF), Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA) tarafından, İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırma Merkezi (İSEFAM)'ın katkılarıyla basılan uluslararası, akademik ve periyodik bir hakemli dergidir. Derginin amacı akademisyenler, sektörde çalışanlar ve İslam ekonomisi ve finansı araştırmalarına ilgi duyanlar için kendi çalışma ve görüşlerini paylaşabilecekleri, tartışabilecekleri ve değerlendirebilecekleri bir platform oluşturmaktır.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, yılda üç defa yayınlanır. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi hakkında daha fazla bilgiye, aşağıdaki linkten ulaşabilirsiniz: <https://dergipark.org.tr/pub/ijisef>

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nin bir kısmı veya tamamının kişisel yahut ders amaçlı kullanım için dijital ya da basılı kopyasının edinilmesine, kopyaların getiri veya ticari kazanç sağlama amacına yönlendirilmemesi kaydıyla ücretsiz olarak izin verilmiştir. Bu yayının hiçbir bölümü, yayınevini yazılı ön izni olmaksızın hiçbir şekilde ve hiçbir amaç için kopyalanamaz, dağıtılamaz ve veritabanı ya da erişim sisteminde depolanamaz. İzin, PESA Araştırma ve Yayın Departmanı'ndan talep edilebilir.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nde yazarlar tarafından ifade edilen görüş ve yorumlarla ilgili hiçbir sorumluluk, editörlere veya PESA Yayınevi'ne ait değildir.

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Habib Ahmed <i>Durham University, UK</i>	Khaled Husseiney <i>University of Portsmouth, UK</i>
Lokman Gündüz <i>Fatih Sultan Mehmet University, TR</i>	Shinsuke Nagaoka <i>Kyoto University, Japan</i>
Haider Ala Hamoudi <i>University of Pittsburgh, USA</i>	Rifki Ismal <i>IFSB, Malaysia</i>
M. Kabir Hassan <i>University of New Orleans, USA</i>	Mehmet Sarac <i>University of Istanbul, TR</i>
Mohammad Hudaib <i>University of Prince Mugrin, Saudi Arabia</i>	Zurina Shafii <i>Universiti Sains Islam Malaysia, Malaysia</i>
Zamir Iqbal <i>Islamic Development Bank, Saudi Arabi</i>	Fatih Savaşan <i>Sakarya University, TR</i>
Dalal Aassouli <i>Hamad bin Khalifa University, Qatar</i>	Noor Zahirah Mohd Sidek <i>Universiti Teknologi MARA, Malaysia</i>
Abdelkader O. El Alaoui <i>International Uni. of Rabat, Morocco</i>	Olivia Orozco de la Torre <i>Casa Árabe, Spain</i>
Hylmun Izhar <i>IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia</i>	Abdullah Turkistani <i>King Abdul Aziz University, Saudi Arabia</i>
Yusuf Karbhari <i>Cardiff Business School, UK</i>	Azmi Omar <i>INCEIF, Malaysia</i>
Necmettin Kızılkaya <i>University of Istanbul, TR</i>	Dian Masyita <i>International Islamic Uni. of Indonesia, Indonesia</i>
Edana Richardson <i>Maynooth University, Ireland</i>	Sarah Tobin <i>Chr. Michelsen Institute, Norway</i>
Kaouther Toumi <i>University Paul Sabatier, France</i>	Hafas Furqani <i>Ar-Raniry State Islamic University, Indonesia</i>
Roszaini Haniffa <i>Heriot-Watt University, UK</i>	Zulkifli Hassan <i>International Islamic University Malaysia, Malaysia</i>

ABSTRACTING/INDEXING:

ERIH PLUS	EconBiz
Index Islamicus	MIAR
Google Scholar	ProQuest
SOBIAD	Index Copernicus
EconLit	WorldCat

CONTENT / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- Hisse Senedi Şer'î İzleme Faaliyetlerinde Kullanılan Eşik Değerlere Dair Eleştirel Bir İnceleme** 123-151
Batuhan Buğra Akartepe
- Seyyahların Gözüyle İslam Maliye Tarihi: İbn Cübeyr Seyahatnamesi** 152-171
Şahin Yeşilyurt
- X, Y ve Z Kuşağı Tüketicilerin Helâl Gıdalara Yönelik Algıları, Dindarlık Düzeyleri ve Helal Gıda Satın Alma Niyetleri Arasındaki Farklılıkların İncelenmesi** 172-199
Mustafa Kemal Yılmaz
İsmail Can Albayrak
- A Comparative Analysis of the Role of Fiqh in Islamic Finance** 200-211
Muhammed Beşir Çalışkan

Hisse Senedi Şer'i İzleme Faaliyetlerinde Kullanılan Eşik Değerlere Dair Eleştirel Bir İnceleme¹

Batuhan Buğra Akartepe*

Received: 11.06.2022

Accepted: 19.07.2022

DOI: 10.54427/ijisef.1129328

Type: Research Article

Öz

Sermaye piyasaları, bankacılık sektöründen sonra İslami finans alanının ikinci sacayağını temsil etmektedir. Bu piyasalarda işlem gören en önemli araç ise hisse senetleridir. Ortaklık ilişkisi doğuran bir kıymetli evrak niteliğindeki hisse senetlerine yatırım yapılmasının meşruiyeti üzerinde şirketlerin niteliği önem arz etmektedir. Tamamen meşru yapıdaki şirketlerin sayıca az olması ana faaliyeti meşru olduğu halde gayrimeşru faaliyetler de yürüten karma şirketlere yatırım yapılmasını gündeme getirmektedir. Söz konusu zaruret haline bağlı olarak şirketlerin gayrimeşru faaliyet yürütmesine belirli oranda izin verilmektedir. Bu hususta şirketlerin gayrimeşru unsurlarla olan ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla şer'i izleme faaliyetleri yürütülmekte ve bu kapsamda eşik değerler belirlenmektedir. Eşik değer belirleme hususunda söz konusu değerlere yüklenen misyona göre iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır; az-çok merkezli yaklaşım, zaruret merkezli yaklaşım. Eşik değerlerin az-çok arası sınırı gösteren değerler olduğunu kabul eden birinci yaklaşım, şer'i izleme kapsamındaki tüm analiz kalemleri için eşik değer belirlerken bu amaca hizmet edecek delilleri kullanmaktadır. Zaruret merkezli yaklaşım ise piyasa verilerinden hareketle şirketlerin karşılaştığı zaruret miktarını tespit etmeye odaklanmaktadır. Her iki yöntem de takip ettikleri eşik değer belirleme süreçlerinde metodolojik hatalar barındırmaktadır. Bu çalışma, her iki yöntemin de problem teşkil eden yönlerini ortaya koymayı ve alternatif olarak *sektörel zaruret merkezli* yöntemi teklif etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslami Finans, Hisse Senedi, Şer'î İzleme, Eşik Değer, Zaruret, Metodoloji.

Jel Kodları: G10, G19

A Critical Review of the Thresholds of Sharia Screening for Stocks

Abstract

Capital markets represent the second main application area of Islamic finance after the banking sector. The most important instrument traded in these markets is stocks. The character of companies is important on the legitimacy (shariah compliance) of investing in stocks. The fact that the companies with a completely Shariah compliant structure are few in number brings about investing in mixed companies that carry out Shariah non-compliant activities even though their main activity is legitimate. Depending on this necessity, companies are allowed to carry out financial activities that do not comply with Shariah principles to a certain extent. In this context, thresholds are used within the scope of

¹ Bu çalışma, "Hisse Senedi Şer'i İzleme Kriterlerinin Analizi" başlıklı doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır. Makalenin hazırlanması aşamasında sunmuş olduğu katkılardan ötürü Arş. Gör. Mustafa İNCE'ye teşekkürlerimi sunarım.

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, SBE, İslam İktisadı ve Finansı ABD, b.akartepe@istanbul.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5634-6663

Shariah screening to determine the level of non-compliant elements to Shariah in the company. There are two different approaches to determining thresholds; the minority-majority-centered approach and the necessity-centered approach. The first approach uses Shar'i evidence showing the less or more borderline when setting thresholds for all analysis of Shariah screening. The necessity-centered approach, on the other hand, focuses on determining the amount of necessity based on market data. Both methods contain methodological problems in the threshold determination processes. This study aims to reveal the problems of both methods and to propose the *sectoral necessity-centered method* as an alternative.

Keywords: Islamic finance, stock, Shariah screening, threshold, necessity, methodology.

Jel Codes: G10, G19

Giriş

Sermaye piyasalarında hisse senetleri işlem gören şirketler arasında tamamen meşru yapıdaki şirket sayısının az olması yatırım tercihlerini dini hassasiyetlerine göre şekillendiren kişileri, gayrimeşru işlemler gerçekleştirdiği halde meşru dairede kaldığı kabul edilen karma şirketlere yatırım yapmak zorunda bırakmaktadır. Meşru olmayan faaliyetler yürüttüğü halde şer'i açıdan yatırım yapılabilir olarak değerlendirilen gruba girebilmek için şirketlerin gayrimeşru unsurlarla olan ilişkisinin belirli bir sınırın altında kalması gerekmektedir. Bu bağlamda yürütülen şer'i izleme faaliyetleri ile şirketlerin borç ve likit yapılarının yanı sıra gayrimeşru yatırım ve gelir durumları incelenerek şirketlerin nitelikleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Her bir inceleme kalemi için farklı parametreler kullanılmak suretiyle çeşitli hesaplamalar yapılmaktadır. Hisse senedi yatırımlarına şer'i olarak izin verilebilmesi için bu hesaplamaların sonucunun belirli sınırları aşmaması gerekmektedir. Bir şirketin şer'i olarak yatırıma elverişli olabilmesi için ihlal etmemesi gereken bu sınırlar *eşik değer* olarak isimlendirilmektedir. Şirketlerin şer'i açıdan uyumlu evrene dahil olabilmesi hususunda önemli rol oynayan eşik değerlerin tespitine yönelik farklı uygulama örnekleri bulunmaktadır.

Eşik değerler genel geçer sabit nitelikte olmayıp çeşitli etkenlere bağlı olarak değişkenlik gösteren bir yapıya sahiptir. Şer'i izleme uygulamalarının bu boyutu ele alındığında aynı danışma kurulunun birden fazla eşik değer kullandığı örneklerin yanı sıra farklı danışma kurullarının aynı eşik değerleri benimsediği de vakidir. Bu durum, değişimin danışma kurullarından kaynaklanmadığını ortaya koymaktadır. Mesele farklı bir açıdan ele alınarak, izleme kapsamında yürütülen analiz kalemleri için farklı eşik değerlerin belirlendiği örnekler bakıldığında söz konusu değişim üzerinde, analiz kalemlerinin farklılaşmasının etkili olabileceği ilk etapta akla gelebilmektedir. Ancak uygulamada aynı analizler için farklı oranlar kullanan şer'i metodolojilerinin varlığı bu konuda etkili olan tek unsurun belirtilen husus olmadığını ve başka bir faktörün daha bu süreçte rol oynadığını göstermektedir. Eşik değerler hususunda uygulamadaki bu durum, değerlerin tespiti ve farklılaşması aşamasında belirleyici ilkenin ne olduğunu tayin etmeyi zorlaştırmaktadır. Kanaatimizce bu konuda iki husus birlikte değerlendirildiğinde eşik değer tespitine yönelik vakayı anlamlı bir şekilde kategorize etmek mümkün hale gelecektir.

Eşik değerlere yönelik farklı uygulama örnekleri bulunmasının arka planını doğru bir şekilde anlayabilmek için iki etkeni bir arada mülahaza etmek gerekmektedir. Bu bağlamda göz önünde bulundurulması gereken ilk husus, analiz kaleminin hangi amaçla yürütülüyor olduğudur. Nitekim uygulamadaki örnekler incelendiği zaman aynı amaçla yürütülen analizlerin aynı eşiklere tabi olduğu görülecektir. Şöyle ki şirketin meşruiyetini tespiti yönelik yürütülen borç analizi ve gayrimeşru yatırım analizi için aynı eşik değerler kullanılırken, hisse senedi mübadele işlemlerinde riayet edilecek kuralların belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen likidite analizinde farklı eşikler kabul edilmektedir. Bununla birlikte aynı amaçla gerçekleştirilen analizler, örneğin borç analizi ya da gayrimeşru gelir analizi, için farklı eşiklerin var olması, tek başına amaç faktörünün belirleyici olmadığını gözler önüne sermektedir. Bu aşamada gündeme gelen diğer husus, eşik değere yüklenen misyondur. Şer'i

izleme kapsamında eşik değer kullanmanın amacına dair iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Danışma kurullarından bazıları eşik değerleri, az-çok arası sınırını tayin eden bir unsur olarak görürken bazıları ise zaruret sınırını belirleyen bir gösterge olarak değerlendirmektedir. Söz konusu tanımlama farklılığına bağlı olarak aynı analizler için farklı değerler tercih edilmektedir.

Çalışma kapsamında eşik değerlerin tespiti aşamasında takip edilen metodolojiler ele alınacaktır. Bu bağlamda eşik değerler, farklılaşma üzerinde belirleyici olduğunu düşündüğümüz etkenlere göre kategorize edilerek incelenecektir. Öncelikle eşik değere yüklenen misyona göre taksim yapılacak daha sonra ise mesele, analiz kalemlerine göre müstakil olarak ele alınacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki eşik değerler analiz edilirken danışma kurulları tarafından sıklıkla tercih edilen değerler üzerinde durulacak olup nadiren uygulanan örneklerle yer verilmeyecektir. Zira şer'i izleme ilkelerine dair bilgilerin yer aldığı metodoloji metinlerinde sınırlı seviyede malumat bulunduğu için az sayıda danışma kurulu tarafından tercih edilen eşik değerlere yönelik genel bir izlenim edinmek mümkün olmamaktadır. Buna mukabil sıklıkla uygulanan eşik değerler hakkında yapılan açıklamalar daha fazla olduğu için ilgili eşik değerlerin dayandığı delillerin tespiti daha kolay olmaktadır. Eşik değer uygulaması hakkındaki genel tablo böylelikle ortaya koyulduktan sonra konu hakkındaki değerlendirmelerimize geçilecektir. Değerlendirme kısmında uygulamanın barındırdığını düşündüğümüz metodolojik hatalara değinilerek kanaatimizce daha isabetli olan eşik değer belirleme yöntemine yer verilecektir.

1. Az-Çok Merkezli Yaklaşım

Şirketlerin gayrimeşru faaliyetler ile ilişkisi, hisse senedi yatırımlarının cevazına etki eden önemli faktörlerden birisidir. Bu ilişkinin tespitine yönelik yürütülen şer'i izleme faaliyetleri sonucunda gayrimeşru faaliyet yürüttüğü halde hisse senedine yatırım yapılmasına izin verilen karma nitelikli şirketlerin söz konusu faaliyetleri yürütmesine imkan sağlayan durumun ne olduğu, eşik değerlerin icra edeceği misyonu tanımlama noktasında etkili olmaktadır. Şöyle ki, eşik değerler konusunda ele aldığımız bu yaklaşımı benimseyen danışma kurulları, gayrimeşru faaliyetlerin şirket hakkında verilecek kararı olumsuz yönde etkilememesi için söz konusu nitelikteki faaliyetlerin toplam faaliyetler içerisinde az miktarda olmasını şart koşmaktadır. Meşru faaliyetlerin çoğunluğu teşkil etmesi durumunda gayrimeşru faaliyetlerin, meşru faaliyetlere tabi kılınmak suretiyle değerlendirmelerde itibar edilmeyen bir unsur haline geleceği kabul edilmektedir. Bu kabul bağlamında eşik değerlerin, müsaade edilen ve yasaklanan gayrimeşru miktar arasındaki sınır niteliğinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda söz konusu değerlerin ifade ettiği asıl mananın, az-çok arası sınır olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylelikle eşik değerlerin altında kalan gayrimeşru içerik *az* olarak değerlendirilmek suretiyle göz ardı edilebilecekken üstünde kalan kısım *çok* olarak değerlendirilerek şirketin gayrimeşru bir nitelik kazanmasına sebep olacaktır. Eşik değerlere az-çok arası sınırı ifade etmesi bakımından tek bir anlam yüklenmekle birlikte söz konusu değerler izleme kalemlerine göre değişkenlik göstermektedir. Bu başlık altında izleme kalemleri amaçlarına göre tasnif edilmek suretiyle belirlenen eşik değerlere ve tespit

yöntemlerine yer verilecektir. Öncelikle şirketin meşruiyeti hususunda sonuç doğuran borç, gayrimeşru yatırım ve gayrimeşru gelir analizi ele alınacak olup daha sonra ise hisse senedi mübadelelerinin uygunluğu için gerçekleştirilen likidite analizine değinilecektir. Bu yaklaşım kapsamında borç analizi ve gayrimeşru yatırım analizi için aynı eşik değerin kullanılıyor olmasından hareketle her iki konu tek başlık altında ele alınacaktır.

1.1. Borç ve Gayrimeşru Yatırım Analizi

Şirketlerin meşruiyet durumunu tespit amacıyla borçlanma ve yatırım faaliyetlerine odaklanmak suretiyle gerçekleştirilen finansal izleme kapsamındaki analizlerde %30, %33, %33,33 ve %37 şeklinde dört farklı eşik değeri kullanılmaktadır. Değeri tespiti aşamasında aynı argümanlar kullanıldığı için ilk üç eşik değeri birlikte, %37 ise müstakil olarak ele alınacaktır.

1.1.1. %30-%33-%33,33 Eşik Değeri

Şirketlerin borç yapısına yönelik yapılacak değerlendirmelerde kullanılan %30, %33, %33,33 eşik değeri farklı danışma kurulları tarafından aynı delile dayalı olarak belirlenmektedir. Eşik değeri olarak %30'u belirleyen danışma kurulları arasında Amanie ("Amanie Shariah Board", t.y.) ve AAOIFI (AAOIFI, 2018, s. 568) yer alırken %33 değeri SAC (Securities Commission, 2019, ss. 164-167), Ratings Intelligence (Ratings Intelligence, t.y.) ve TKBB Danışma Kurulu (TKBB, 2020, s. 14), %33,33 değeri ise MSCI (MSCI, 2019, s. 6) ve FTSE(YASAAR, 2019, s. 9) kullanılmaktadır. Danışma kurulları şer'i olarak *az-çok* için sınır niteliğindeki eşik değeri belirlerken çeşitli delillere başvurmuştur. Hüküm verilmeye çalışılan meselenin güncel olması, dini naslarda ve klasik fıkıh kaynaklarında konuyla doğrudan alakalı bir delil bulunmaması değerlendirme aşamasında dolaylı delillere müracaat edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple yukarıda isimleri sayılan danışma kurulları şirketlerin borç ve gayrimeşru yatırım yapısıyla alakalı izleme faaliyetlerinde kullanılacak eşik değeri belirlemek için dini naslara yönelmiştir. Söz konusu kurullar dini naslarda çeşitli meseleler hakkında *az-çok* için sınır olabilecek örneklerden hareketle şer'i izlemede kullanılacak eşik değeri tespit etmeye çalışmaktadır.

Eşik değeri olarak %30, %33 ve %33,33'lük sınırların belirlenmesi hususunda başvuru yegâne delil Hz. Peygamber (as) ile Sa'd b. Ebi Vakkas arasında geçen vasiyet konusundaki rivayettir. Meselenin temellendirilmesi aşamasında müracaat edilen delilin zikredilen hadis olduğu söz konusu değeri kullanan danışma kurullarının bazılarının açıklamalarında ("Amanie Shariah Board", t.y.; Securities Commission, 2006, ss. 161-162) ve konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalarda (Ayedh, Shaharuddin, & Kamaruddin, 2019, s. 168; Lahsasna & Hassan, 2011, s. 55) açıkça ifade edilmektedir. Eşik değeri tespitinin arka planına dair açıklamalar yapan danışma kurullarının yanı sıra belirtilen değeri kullandığı halde başvuru argümanları hakkında detaylı bilgi vermeyen kurullar da bulunmaktadır. Bu hususta aynı değeri belirlenmesinden hareketle aynı delile dayalı olarak hüküm verildiği varsayılmaktadır. Bu sebeple belirtilen değeri benimseyen bütün danışma kurulları için çalışma kapsamında aynı delil üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda delil olarak kullanılan ve aşağıda farklı versiyonları verilen rivayet şu şekildedir:

Veda haccı zamanında şiddetli bir hastalık geçirirken Allah resulü (as) beni ziyarete geldi. O'na dedim ki: "Hastalığım gördüğün dereceye ulaştı. Ben mal sahibiyim. Bir kızımın başka mirasçım yok. Malımın 2/3'ünü sadaka olarak vereyim mi?" Hz. Peygamber (as) "Hayır" dedi. "Yarisını sadaka olarak vereyim mi?" dedim. Hz. Peygamber (as) "Hayır" dedi. "1/3'ünü vereyim mi?" dedim. Hz. Peygamber (as) "1/3 çoktur." dedi (el-Buhârî, 1422, s. "Müsâkât" ,18, 1422, s. "Merzâ", 16).

Mekke fethedildiği yıl ölüm döşeğine düşecek şekilde hastalanmışım. Allah Resulü (as) hasta ziyareti için bana geldi. O'na dedim ki: "Ey Allah'ın Resulü (as) benim çok malım var ve kızımın başka mirasçım yok. Malımın tamamını vasiyet edebilir miyim? Hz. Peygamber (as) "Hayır" dedi. "Malımın 2/3'ünü vasiyet edebilir miyim?" dedim. Hz. Peygamber (as) "Hayır" dedi. "Malımın yarisını vasiyet edebilir miyim?" dedim. Hz. Peygamber (as) "Hayır" dedi. "Malımın 1/3'ünü vasiyet edebilir miyim?" dedim. Hz. Peygamber (as) "1/3'ünü et, 1/3 çoktur." dedi.(Tirmizi, 1998, s. "Vasâyâ", 1 (No. 2116)).

Veda haccı sırasında ağrılar sebebiyle ölüm döşeğine düştüğüm hastalığım anında Resulullah (as) ziyarete geldi. Bu münasebetle O'na dedim ki: "Ey Allah'ın Resulü; ağrılarım gördüğün dereceye geldi. Ben mal sahibi bir kişiyim. Tek kızımın başka mirasçım da yok. Malımın üçte ikisini sadaka olarak vereyim mi?" O: "Hayır" cevabını verdi. Ben de: "O zaman yarisını sadaka olarak vereyim mi?" diye sordum. O da: "Hayır, üçte birini, üçte bir de çok..." dedi.(Müslim, 1956, s. "Vasiyye",1628).

Yukarıda aktarılan rivayetlerin her birinde ortak olup rivayetin son kısmında yer alan ve Hz. Peygamber (as) tarafından tasadduk ya da vasiyet edilecek miktar hakkında söylenen "1/3 çoktur." ifadesi şer'i bir çokluk sınırı olarak kabul edilmekte ve eşik değer belirleme sürecinde delil olarak kullanılmaktadır. Söz konusu ifadeden hareketle üç farklı eşik değer belirlenmiştir. %33,33 değerini kabul eden danışma kurulları 1/3 oranının tam karşılığını uygularken %33'ü kullananlar küsuratı değerlendirme dışı bırakmaktadır. %30'luk değeri benimseyen danışma kurullarının ise 1/3 oranının altında bir değeri aynı delile dayalı olarak belirledikleri görülmektedir (M. I. A. Usmani, 2002, ss. 197-198).

1.1.2. %37 Eşik Değeri

%37 eşik değeri sadece Al Meezan yatırım şirketi tarafından kullanılmakla birlikte söz konusu şirket, şer'i izleme metodolojisine dair bilgilere yer verdiği web sitesinde bu eşik değeri elde ederken izlediği yolu ve dayandığı delilleri zikretmemiştir (Al Meezan, t.y.). Bu sebeple konuyla ilgili açıklamalar için ikincil kaynaklara başvurma ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu bağlamda şirketin şer'i danışmanlık hizmeti aldığı Meezan Bank danışma kurulu kararları incelendiğinde hisse senedi yatırımlarında borçlanma oranıyla ilgili olarak Hz. Peygamber (as) ile Sa'd b. Ebi Vakkas arasında geçen vasiyete dair rivayete dayalı olarak %30'luk eşik değer tespit edildiği görülmektedir (M. I. A. Usmani, 2002, ss. 197-198, 2015, ss. 291-293). Bu durum eşik değer belirleme aşamasında söz konusu danışma kurulunun almış olduğu kararların ötesinde başka faktörlerin etkili olduğunu göstermektedir. Bu hususta etkili olan faktörün, ülkedeki yasal düzenlemeler olduğu yapılan okumalarda fark edilmiştir. Nitekim Pakistan Sermaye Piyasası Kurumu tarafından yayınlanan şer'i yönetişime dair yönetmelikte ülkede faaliyet gösteren kurumların şer'i izleme faaliyetlerini yürütürken uyması gereken

kurallara yer verilmektedir. Bu kapsamda Sermaye Piyasası Kurumu tarafından 1 Mart 2018 tarihinde yayınlanan tebliğde borç oranıyla ilgili eşik değerin %37 olarak belirlendiği ifade edilmektedir (SECP, 2018, s. 4). Al-Meezan danışma kurulunun söz konusu eşik değerin belirlenmesi aşamasında bu yasal düzenlemeyi dikkate almış olabileceği muhtemeldir. Ancak ilgili düzenlemede %37'lik değerin hangi gerekçeyle tespit edildiğine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

%37 eşik değerinin belirlenme sürecinde kullanılan deliller detaylı olarak bilinmemekle birlikte şer'i izleme kapsamında geliştirilen diğer danışma kurulu metodolojileri birlikte değerlendirildiğinde söz konusu oranın tespitine dair bir tahminde bulunmak mümkündür. Şöyle ki danışma kurullarından bazıları izleme aşamalarında kullanılan eşik değerler için, şirketlerin bu eşikleri ihlal etmesi durumunda uygulanacak esneme payı belirlemektedir. Bu minvalde TKBB danışma kurulu şirketlerin belirlenen eşik değeri %10 oranında ihlal etmeleri durumunda bir süre daha meşru kapsamda değerlendirilmesinin uygun olacağını kabul etmektedir. Böylece kullanılan %33'lük eşik değerin ihlal edilebilecek azami sınırı %36,3 olarak belirlenmektedir (TKBB, 2020, ss. 14-15). Bu uygulama göz önünde bulundurulduğunda %37 eşik değer hakkında şöyle bir yorum yapmak mümkündür; şirketin yatırım yapılabilecek şer'i uyumlu hisse senedi evrenini mümkün mertebe genişletmek adına borç analizi kapsamında en yüksek eşik değeri kullanmak istediği varsayılacak olursa bu durumda uygulamada bu konudaki en üst sınır olan %33,333 değeri tercih etmesi beklenir. Eşik değerin bir miktar daha artırılması amacıyla uygulamadaki en yüksek esneme payı olan %10 da söz konusu değere eklenecek olursa %33,333 şeklindeki eşik, %3,333 artışla %36,666 halini alacaktır. Elde edilen bu değer yuvarlanması sonucu %37 değerine ulaşmak mümkün hale gelmektedir. Her ne kadar konuyla ilgili birincil ağızdan yapılan açıklamalar ve güçlü deliller bulunmasa da değer tespitine dair bu şekilde bir izah getirmek ihtimal dahilindedir. %37 eşik değerinin tespit sürecine ilişkin ileri sürdüğümüz bu varsayım göz önünde bulundurulduğunda aslında söz konusu değer tespitinde dolaylı olarak yukarıda zikredilen rivayetlerin etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylelikle az-çok merkezli yaklaşım tarafından borç ve gayrimeşru yatırım analizi kapsamında kullanılan eşik değerlerin hepsi tek bir delilden hareketle tespit edilmiş olmaktadır.

1.2. Gayrimeşru Gelir Analizi

Şirketlerin meşruiyeti üzerinde sonuç doğuran izleme kalemleri kapsamına giren gayrimeşru gelir analizi için az-çok merkezli yaklaşım tarafından iki farklı eşik değeri belirlenmektedir. Şer'i izleme çatısı altında yürütülme amaçları bakımından borç ve gayrimeşru yatırım analizi ile gayrimeşru gelir analizi aynı grupta yer almakla birlikte söz konusu analizlerde kullanılacak az-çok sınırı farklı şekilde belirlenmiştir. Borç ve gayrimeşru yatırım için geride belirtilen oranlar kabul edilmişken gayrimeşru gelir analizi için danışma kurulları tarafından %5 ve %10 şeklinde iki farklı eşik değeri uygulanmaktadır. Şer'i izleme faaliyetleri kapsamında şirketlerin gayrimeşru gelirlerine yönelik belirlenen en yüksek eşik değeri olan %10, Parsoli ("Parsoli Islamic Equity (PIE) Index", t.y.) ve Jakarta Islamic Index (Ho, 2015, s. 238) tarafından kullanılmaktadır. Ancak hem söz konusu şirketlerin şer'i izleme metodolojilerine yönelik

kendi bilgilendirme metinlerinde hem de ikincil literatürde %10 eşik değerinin hangi gerekçelerle tespit edildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu sebeple bu başlık altında sadece %5 eşik değerinin belirlenmesi aşamasında takip edilen sürece ve başvuru argümanlara yer verilecektir.

1.2.1. %5 Eşik Değeri

Gayrimeşru gelirlere yönelik belirlenenler arasında en sık kullanılan eşik değer %5'tir. Nitekim söz konusu değer Parsoli, Jakarta Islamic Indeks ve TESIS dışında kalan tüm danışma kurulları tarafından kabul edilmektedir. Bu derece yaygın bir şekilde kullanılıyor olmakla birlikte %5 eşik değerini kabul eden danışma kurullarından hiçbirisi bu değerini hangi delillere dayalı olarak tespit edildiği hususunda bilgi vermemektedir. Bu sebeple açıklamalar ikincil nitelikteki kaynaklara dayalı olarak yapılacaktır.

Rajhi Bank (el-Mecmû'atü'ş-şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihî, 2010, s. 719) ve Meezan Bank (M. I. A. Usmani, 2015, s. 289) danışma kurulları, Elgari (Elgari, 2017, s. 189,192), Derigs ve Marzban (Derigs & Marzban, 2008, s. 292) şer'i izleme kriterlerine dair yapmış oldukları değerlendirmelerde gayrimeşru gelirlerin analizinde kullanılmak üzere belirlenen %5 eşik değerinin Kur'an ve sünnetten herhangi bir kaynağının bulunmadığını, söz konusu değerini çağdaş şer'i danışma kurulu üyelerinin içtihatları sonucu ortaya koyulduğunu ve üzerinde fikir birliği oluşturulduğunu belirtmektedir. Bu hususta Hashim ve diğerleri, ISRA-Bloomberg tarafından uygulanan şer'i izleme kriterleri hakkında hazırlamış oldukları çalışmanın ilgili bölümünde %5 eşik değerinin hangi gerekçelere dayalı olarak kabul edildiğini açıklarken herhangi bir dini nassa ya da fikhî kurala referansta bulunmamaktadır. Söz konusu değerini tespiti konusunda şirket teamüllerinde az-çok için sınır kabul edilen oranın esas alındığı vurgulanmaktadır. Nitekim şirket yapısı içerisinde %5'lik oranın altında hisse senedi bulunan ortakların sahip olduğu haklar ve şirket içerisinde kazandıkları pozisyon küçük kabul edilirken bu oranın üzerinde hisse senedine sahip olan bireyler şirket üzerinde daha geniş haklar elde edebilmektedir. Şirket teamülünde yer alan bu durum, gayrimeşru gelirlerle ilgili şer'i izleme kapsamında riayet edilmesi gereken oranlara da yansiyarak, şirketin bu tür gelirlerinin %5'in altında kalması az olarak değerlendirilmekte ve şer'i izleme açısından herhangi bir probleme sebep olmadığı kabul edilmektedir (Md. Hashim, Habib, Isaacs, & Gadhoun, 2017, s. 32).

1.3. Likidite Analizi

Hisse senedi mübadele işlemlerinin fikhî olarak hangi sözleşme bağlamında değerlendirileceğine karar verilmesi amacıyla yürütülen likidite analizi için belirlenen eşik değerler diğer izleme kalemlerinde kullanılan değerlerden farklılaşmaktadır. Diğer incelemelerden farklı bir gaye ile gerçekleştiriliyor olması likit varlıklar hakkındaki az-çok sınırının değişmesine yol açmaktadır. Bu hususu çalışmalarında ele alan Elgari, finansal izleme kapsamında sadece alacak niteliğindeki varlıklarla ilgili azlık-çokluk sınırının %50 olarak belirlendiğini, şirketin borç yapısıyla ilgili analizlerde ise 1/3 oranının esas alındığını belirtmektedir. Aynı danışma kurulunun iki farklı oranlamada azlık-çokluk sınırı için neden

farklı eşikler kullandığını izah ederken, faizli işlemler ile alacak satımı işlemlerinin şer'î hükmünün farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Şöyle ki faizli borçlanma işlemi tamamen yasaklanmış olmasına karşılık, şirketin alacak sahibi olması değil sadece söz konusu alacakları nominal değeri dışında üçüncü kişilere devretmesi yasaklanmıştır. Yazar, iki işlem arasında böyle bir fark olması sebebiyle belirlenen eşik değerlerin değişkenlik arz ettiğini gündeme getirmektedir (Elgari, 2017, s. 188).

Eşik değer belirleme konusunda az-çok arası sınıra odaklanan yaklaşım temsilcileri tarafından likidite analizi kapsamında %33, %49, %50, %70 ve %75 şeklinde beş farklı değer belirlenmiştir. %33 değerinin dayanağı ilgili bölümde zikredildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır. Bu sebeple sadece diğer eşik değerler hakkında açıklama yapılacaktır.

1.3.1. %49-%50 Eşik Değerleri

Şirketlerin şer'î izleme faaliyetleri kapsamında likit yapılarına yönelik analizde eşik olarak kullanılmak üzere belirlenen %49 ve %50 değerleri aynı delile dayalı olarak tespit edildiği için birlikte incelenecektir. Söz konusu oranlardan %49 Ratings Intelligence (Ratings Intelligence, t.y.) tarafından belirlenirken %50'lik değer ise Yasaar (FTSE, t.y., s. 12) ve Parsoli ("Parsoli Islamic Equity (PIE) Index", t.y.) danışma kurulları tarafından tespit edilmiştir. Ancak şirketlerin şer'î izlemeye dair metodolojilerinde söz konusu eşik değerlere ulaşırken hangi delillere başvurulduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple likidite analizi kapsamında kullanılan ilgili eşik değerlerin tespiti hususunda yürütülen delillendirme süreci ikincil kaynaklar üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Likidite analiziyle ilgili eşik değerlere dair görüş beyan eden Taqi Osmani, konuyla ilgili birden fazla değer tespiti yapıldığını belirttiikten sonra %49 ve %50 eşik değerini kabul eden danışma kurullarının fikhî ilkelere dayalı olarak bu görüşü benimsediklerini ifade etmektedir. Şöyle ki hisse senetleri şirketin likit varlıklarını da temsil etmekte ve likit varlıkların faiz yasağına düşmemek için nominal değer üzerinden işlem görmesi gerekmektedir. Ancak bu husus, likit varlıkların müstakil olarak sözleşmeye konu edilmesi durumunda riayet edilmesi gereken bir kuraldan ibarettir. Bununla birlikte şirket varlıklarından likit olanların toplam varlıklar içerisinde azınlık halinde kalması durumunda bu varlıklar, çoğunluğu temsil eden likit olmayan varlıklara tabi kılınmakta ve nominal değer üzerinden satış yapma kuralını işletmeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu hususta hangi değer altında kalan varlıkların az olarak değerlendirilmek suretiyle diğer varlıklara tabi kılınacağı hususunda "Bir şeyin çoğunluğunun hükmü, tamamının hükmü gibidir." (Zuhayli, 2006, s. 601) şeklindeki fıkıh kaidesine başvurulduğu belirtilmektedir (M. T. Usmani, 2002, s. 144). Söz konusu kaideden hareketle çoğunluğun sınırı %50 olarak tespit edilmektedir. Nitekim bir bütünün yarısından fazlası onun çoğunluğunu ifade etmektedir. Bu kapsamda eşiği %50 olarak belirleyenler tam sınır değerini esas alırken, %49 değerini benimseyenler ihtiyatlı davranmak suretiyle eşiği bir birim düşük olarak belirlemektedir.

Elgari, şirketlerin alacak yapısına dair açıklamalarda bulunurken, öncelikle alacak niteliğindeki varlıkların borçlu dışında üçüncü bir kişiye nominal değeri dışında bir bedelle

devredilmesinin şer'î olarak yasaklanmış bir husus olduğunu vurgulamakta ve izlemenin bu yasağı ihlal etmemek amacıyla gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Yazar, bu engelin aşılabilmesi adına şirket alacaklarının toplam varlıklar içerisinde az olarak değerlendirilebilecek bir miktarda olmak suretiyle likit olmayan varlıklara tabi kılınması gerektiğini bunun için ise %50 değerinin tespit edildiğini aktarmaktadır. Nitekim alacak niteliğinde olmayan varlıkların miktarı %50 eşığının üzerinde kalınca, şirket varlıklarının çoğunluğunu teşkil eden likit olmayan varlıkları, şirket varlıklarının tamamını temsil ediyormuş gibi değerlendirmek mümkün hale gelecektir. Böylece nominal değer dışında gerçekleştirilen hisse senedi mübadele işlemlerine izin verilebilecektir (Elgari, 2017, ss. 187-188).

1.3.2. %70 Eşik Değeri

Şirketlerin likit yapılarına yönelik yapılan şer'î analizde kullanılmak üzere AAOIFI (AAOIFI, 2018, s. 573), Guardian Investment House (GIH) (Guardian Investment House, 2011, s. 15) ve Amanie ("Amanie Shariah Board", t.y.) danışma kurulu tarafından %70 eşik değeri tercih edilmektedir. Söz konusu eşik değeri belirleyen her üç danışma kurulu da bu eşığı, şirketlere yatırım yapılmasına şer'î olarak izin verilmesi için değil, hisse senetlerinin mübadele edileceği değeri tespit etmek için kullandığını belirtmektedir. Şirket likit varlıklarının %70'in altında kalması durumunda söz konusu varlıklar az kabul edilerek likit olmayan varlıklara tabi kılınacak ve nominal değer dışında bir değerle işlem görebilecektir. Likit varlıkların %70 eşığının üzerinde olması durumunda ise şirket varlıklarının tamamı likit varlık olarak değerlendirilecek ve faiz yasağının gündeme gelmemesi için hisse senetlerinin mutlaka nominal değer üzerinden işlem görmesi şart koşulacaktır. Görüldüğü üzere söz konusu eşik değer sadece hisse senedi mübadele değerini tespit etmeye yönelik olup likit varlık oranı %70'in altında da üstünde de olsa şirketlere yatırım yapılmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır.

Likidite analiziyle ilgili açıklamalarda bulunan Elgari, %70 eşığının tespiti hususunda danışma kurullarının tabiiyet kuralına dayalı olarak tespitlerde bulunduğunu belirtmektedir. Şöyle ki hisse senedi yatırımı yapan kişilerin asıl amacının şirketin alacak niteliğindeki varlıklarına sahip olmak değil temettü ya da sermaye kazancı elde etmek olduğu ve bu sebeple de hisse senedi yatırımlarında alacak niteliğindeki varlıkların asli değil tabi unsur olarak kabul edildiği belirtilmektedir. Tabi unsur olması sebebiyle alacak niteliğindeki varlıklar hisse senedi yatırımlarının meşruiyeti üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Bu nedenle söz konusu izleme kalemi için belirlenen eşik değer diğerleri kadar sıkı tutulmamıştır (Elgari, 2017, s. 188). Elgari bu ifadelerle yetinmiş, eşik değer hangi gerekçeyle %70 olarak belirlendiği hususunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. %70 eşik değerinin tespiti aşamasında başvuru delillerin neler olduğu bu değeri kullanan Guardian Investment House ve Amanie danışma kurulu tarafından da açıkça belirtilmemektedir. Bu bağlamda aynı değeri benimsemiş olmalarından hareketle AAOIFI'nin söz konusu eşik değeri tespit ederken başvurduğu deliller açıklanarak diğer iki danışma kurulunun da aynı gerekçeyle %70 eşik değerini tespit etmiş olabileceği ileri sürülecektir.

AAOIFI, hisse senetlerinin şirketin bütün varlıklarını temsil ettiğini, bu sebeple hisse senedini konu edinen mübadele işlemlerinde şirket varlıklarının tamamının mübadele işlemine konu olduğunu kabul etmektedir (AAOIFI, 2018, s. 567). Bu sebeple hisse senedini konu edinen işlemlerin İslam hukuku açısından hangi sözleşme kapsamına girdiğinin tespiti önem arz etmektedir. Şöyle ki şirket varlıkları sadece likit varlıklardan oluşuyorsa bu durumda hisse senedi mübadelesinin sarf sözleşmesi kurallarına uygun olarak bedeller arası eşitlik ve peşinlik şartına riayet edilerek yapılması gerekmektedir (AAOIFI, 2018, s. 572). Varlıklarının tamamı alacaklardan oluşan şirketlere ait hisse senetlerinin devir işlemlerinde ise İslam hukuku kapsamında belirlenen alacağın temlik kurallarının gözetilmesi gerekmektedir (AAOIFI, 2018, s. 573). Şirket varlık yapısının mal, menfaat, hak, nakit ve alacaklardan oluşmak suretiyle karışık bir yapı arz ettiği durumlarda ise şirketin kuruluş amacı ve ana faaliyet alanı hisse senedi mübadele işlemlerinde riayet edilecek kurallar üzerinde etkili olmaktadır. Şöyle ki şirketin kuruluş amacı ve ana faaliyet alanı altın, gümüş ve para gibi nakit değerler üzerinde işlem yapmaksızın bu durumda sarf kurallarına; amacın ve ana faaliyetin alacak niteliğindeki varlıklar üzerinde işlem yapmak olduğu durumlarda ise alacağın temlik kurallarına uyulması gerekmektedir. Her iki durumda da varlıkların oranı sözleşmenin niteliği üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir (AAOIFI, 2018, s. 573). Varlık yapısı karışık olan şirketlerin kuruluş amaçları ve ana faaliyet alanları mal, menfaat ve haklar üzerinde işlem yapmaksızın bu durumda şirketin varlık yapısında yer alan unsurların oranları sözleşmenin niteliğini etkilemektedir. Şöyle ki alacak ve nakit nitelikteki varlıkların toplam varlıklara oranı %70'in altında kalıyorsa bu durumda söz konusu varlıklar mal, menfaat ve hak türünden olan varlıklara tabi kabul edilerek sarf ve alacağın temlik sözleşmelerine ait kurallara itibar etmeksizin mutlak olarak mübadele edilebilmektedir. Nitekim bazen mallar müstakil haldeyken meşru olmayan sözleşmeler, söz konusu mallar başka mallara tabi olduğu durumda meşru hale gelebilmektedir (AAOIFI, 2018, s. 584).

AAOIFI tarafından her ne kadar likit varlıkların çok olarak değerlendirilmesi için %70'lik eşik belirlenmiş olsa da bu durum az-çok sınırı için diğer izleme kalemlerinden farklı bir değer belirlendiği anlamına gelmemektedir. Nitekim söz konusu oran incelendiğinde %70 değerinin belirlenmesinde etkili olan asıl faktörün diğer eşik değerler için az-çok sınırı olarak belirlenen %30 değeri olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki likit varlıklara yönelik yürütülen değerlendirmenin asıl odağında nakit ve alacakların değil; mal, menfaat ve hak cinsinden olan varlıkların oranı yer almaktadır. Zira hisse senetlerinin nominal değerden farklı bir meblağ ile işlem görebilmesi için likit varlıkların tabi, diğer varlıkların asli unsur konumunda olması gerekmektedir. Bu durum, hükme etki eden asıl içeriğin likit olmayan varlıklar olduğunu göstermektedir. Bu nedenle AAOIFI için az-çok sınırını temsil eden %30 eşik değeri, likit olmayan varlıklara uygulanmaktadır. Böylece mal, menfaat ve hak cinsinden olan malların oranı %30'u geçerse, bu durumda nakit ve alacakların oranı %70'in altında kalacak ve likit olmayan mallar çok kabul edilerek sözleşmenin asli unsuru haline gelecektir. Aksi durumda mal, menfaat ve hak niteliğindeki malların oranı %30'un altında kalmak suretiyle az miktarda olursa sözleşmedeki asli unsur likit varlıklar yönünde değişmiş olacaktır. Bu ifadelerden de

anlaşılacağı üzere söz konusu inceleme kapsamında asıl itibar edilen değer %30'dur. Buna rağmen eşik değer %70 şeklinde belirtilmesinin sebebi ise kanaatimizce analizin likit varlıklara yönelik yapıyor olmasıdır. AAOIFI'nin sergilemiş olduğu bu yaklaşım, finansal izleme kapsamındaki analiz kalemleri için az-çok sınırı olarak aslında tek değer olarak %30'un belirlendiğini göstermektedir. %30 eşik değerinin tespitinde başvuru delil yukarıda zikredilen Hz. Peygamber (as) ile Sa'd b. Ebi Vakkas arasında geçen vasiyete dair rivayet olduğu göz önünde bulundurulduğunda %70 için de dolaylı olarak aynı delile dayalı olarak hareket edildiğini söylemek mümkündür.

1.3.3. %75 Eşik Değeri

Likit varlıklara yönelik izleme faaliyetlerinde kullanılacak eşik değeri %75 olarak belirleyen şer'i danışma kurulları arasında al-Meezan bulunmaktadır. Şirket, şer'i izleme metodolojisine dair hazırlanmış olduğu metinde likit varlıklarla ilgili doğrudan oran tespitinde bulunmak yerine, likit olmayan varlıklar için %25 eşik değerini belirlemek suretiyle likit varlıklar için dolaylı olarak %75 değerini kabul etmiştir (Al Meezan, t.y.). Bu durum likit varlıklara yönelik eşik değer tespitinde AAOIFI tarafından kabul edilene benzer bir metod uygulandığını göstermektedir. Bu şekilde bir yol izlemenin gerekçelerine geride değinildiği için burada tekrar edilmeyecektir. Bununla birlikte Al Meezan danışma kurulu tarafından %25'lik değer hangi delillere dayalı olarak tespit edildiği açıkça belirtilmemiştir. Bu bağlamda konuyu açıklığa kavuşturmak için danışma kurulunun hazırlanmış olduğu diğer metinlere ve Pakistan Sermaye Piyasası Kurumu'nun kararlarına müracaat edilecektir.

Al-Meezan şirketine de danışmanlık yapan şer'i kurul, Meezan Bank için hazırlanan bankacılık rehberinde yer alan şer'i izleme kriterleriyle ilgili bölümde şirketlerin likit yapılarıyla ilgili açıklama yaparken hisse senetlerinin nominal değer dışında mübadele edilebilmesi için, herhangi bir oran belirtmeksizin, şirketin likit olmayan varlıklarının itibar edilecek miktarda olması gerektiğini belirtmektedir. Konuyla ilgili farklı danışma kurullarının %33 ve %50 gibi değerler kullandığına yer verilmiş fakat itibar edilecek miktar ifadesi ile tam olarak hangi miktarın kastedildiği belirtilmemiş ve eşik değer tespiti yapılmamıştır (M. I. A. Usmani, 2002, ss. 198-199). Ancak Pakistan Sermaye Piyasası Kurumu tarafından yayımlanan şer'i yönetişime dair düzenlemede şirketlere yönelik şer'i izleme faaliyetlerinde bulunan kişi ve kurumların izleme kapsamında riayet etmesi gereken kurallar arasında şirketin likit olmayan varlıklarının toplam varlıklarına oranının en az %25 olması gerektiği ifade edilmekle birlikte söz konusu oranın hangi gerekçeye dayalı olarak belirlendiğine dair kurum tarafından herhangi bir açıklama yapılmamıştır (SECP, 2018, s. 5). Buradan hareketle Pakistan'da faaliyet gösteren al-Meezan şirketinin söz konusu yasal düzenleme ışığında ilgili eşik değeri tespit ettiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce likit olmayan varlıklara yönelik az-çok sınırının %25 olarak kabul edilmesi üzerinde fıkıh literatüründe yer alan 1/4 oranının çokluk sınırı olarak kullanıldığı örneklerin (Kâsâni, 2003, c. 2, s.141; 187; 192) etkili olması ihtimal dahilindedir.

Eşik değer tespiti hususunda benimsenen az-çok merkezli yaklaşıma dair görüşlere yer verilmesinin ardından çalışmanın bundan sonraki kısmında konu hakkındaki ikinci yaklaşım tarzını temsil eden zarureti merkeze alan görüşlere değinilecektir.

2. Zaruret Merkezli Yaklaşım

Finansal izleme kapsamında kullanılan eşik değerlerin belirlenmesi aşamasında benimsenen ikinci yaklaşım, zaruret merkezli yaklaşımdır. Söz konusu yaklaşımı esas alan danışma kurulları şirketlerin gayrimeşru faaliyet gerçekleştirmesini mümkün kılan yegane durumun zaruret hali olduğunu kabul etmektedir. Bu hususta verilen cevazın dayanağının zaruret olması, bir bütün olarak zaruret ile amel edilirken riayet edilmesi gereken kurallara uygun davranılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu kurallardan konumuz bağlamında önem arz eden, zarurete dayalı olarak verilecek hükmün zaruret miktarı ile sınırlı tutulması gerektiğidir. Bu bağlamda şirketlerin zarurete bağlı olarak elde edeceği gayrimeşru gelirlerin, yapacakları gayrimeşru yatırımların ve borçlanma işlemlerinin zaruret miktarı ile sınırlı tutulması gerekmektedir. Şirketlerin gerçekleştirebilecekleri gayrimeşru işlemlere dair sınırın zaruret ile çizilmiş olması eşik değerlerin, zaruret miktarını temsil eden bir gösterge niteliği kazanması anlamına gelmektedir. Eşik değer belirleme konusunda zaruret merkezli yaklaşımı benimseyen tek örnek TESIS danışma kurulu olduğu için bu yaklaşım söz konusu danışma kurulu üzerinden incelenecektir. Finansal izleme kapsamındaki analiz kalemleri için tayin edilen eşik değerleri tek tek ele almadan önce söz konusu danışma kurulunun bu konudaki genel yaklaşımına değinmek faydalı olacaktır.

TESIS danışma kurulu eşik değerlerin tespiti aşamasında şirketlerin faaliyet gösterdiği ülkenin ekonomik şartlarının belirleyici olması gerektiğini kabul etmektedir. Danışma kurulunu bu kararı vermeye iten sebep, genel olarak karma faaliyet gösteren şirketlere yatırım yapılmasına izin verilmesinin gerekçesiyle aynıdır. Şöyle ki karma faaliyet gösteren şirketlere yatırım yapılmasına izin verilmesinin ardında yatan sebebin, günümüzde faaliyet gösteren şirketlerin neredeyse tamamının gayrimeşru işlem ya da gelirlerinin bulunmasından hareketle *zaruret* olduğunu belirten TESIS danışma kurulu, eşik değerlerin tespiti hususunda da aynı ilkeye uygun hareket edilmesi gerektiğini kabul etmektedir (TESIS, t.y., ss. 20-21). Danışma kurulu, bu aşamada dini naslara başvurma doğru bir yaklaşım olmadığını savunmaktadır (TESIS, t.y., ss. 20-21). Nitekim zaruret miktarının ne kadar olduğuna dair doğrudan dini bir nas bulunmamaktadır. Aksine gayrimeşru sektörler, faizli işlemler ve diğer mahzurlu faaliyetler hakkında naslarda mutlak olarak yasaklayıcı ifadeler yer almaktadır. Bu bakımdan Habib ve Ahmed'in de (Habib & Ahmad, 2017, s. 156) belirttiği gibi dini naslara başvurmak, karma faaliyet gösteren şirketlere yatırım için ihtiyaç duyulan esnemeyi sağlayamayacak aksine olumsuz etki yaparak tamamen yasaklama sonucunu doğuracaktır (TESIS, t.y., s. 15).

TESIS, zaruret ilkesine dayalı olarak eşik değerlerin belirlenmesi aşamasında her şirketin kendine özgü zaruret durumunun belirlenmesi suretiyle yapılacak sübjektif tespitlerden kaçınmak adına ülke ekonomisinin genel şartlarına göre hareket edilmesi uygun görülmüştür. Şöyle ki her şirket kendi özelinde farklı zorluklara maruz kalmakla birlikte bireysel duruma

göre kendi zaruret miktarını ve buna bağlı olarak eşik değerlerini tespit etmesi kargaşaya yol açacaktır. Bu karışıklığı önlemek için ülke ekonomisine dair elde edilmiş ampirik verilerden hareketle tespitler yapılmak suretiyle objektif bir süreç izlenmesi gerektiği kabul edilmiştir. Böylelikle o ülkede faaliyet gösteren şirketlerin genel olarak maruz kaldığı gayrimeşru işlem ve gelir miktarı tespit edilmiş olmaktadır. TESIS danışma kurulu Hindistan'da faaliyet gösteren şirketlere yönelik tarama yapan İslami endekslere danışmanlık hizmeti sunması sebebiyle sadece bu ülkenin verilerinden hareketle eşik değer belirlemektedir (TESIS, t.y., s. 14).

Eşik değerlerin belirlenmesi safhasında zaruret ilkesinin yanı sıra TESIS tarafından dikkat edilen hususlardan biri de değerlerin yatırımcıların ve özellikle fon yöneticilerinin devam eden finansal sistem içerisinde şeriata uygun varlıklardan meydana gelen portföy oluşturmalarına imkan sağlayacak geniş bir varlık evrenini temin edecek seviyede olması gerektiğidir (TESIS, t.y., s. 15). Zira şeriata uyumlu şirket sayısını azaltarak etkin bir portföy oluşturmaya engel olacak şekilde çok sıkı eşik değerler belirlemek, karışık faaliyet gösteren şirketlere yatırım yapılmasına izin verilmesinin maksadı olan, dini hassasiyete sahip yatırımcılara sermaye piyasalarından faydalanma olanağını sağlamayacaktır. Bu sebeple TESIS danışma kurulu piyasa verilerinden elde ettiği zaruret miktarını doğrudan eşik değer olarak belirlemeyip, belirtilen maslahat hususu da göz önünde bulundurularak zaruret miktarını aşağı ya da yukarı yönde revize edebilmektedir. TESIS danışma kurulunun eşik değer belirleme hususunda izlediği yöntem bu şekilde genel hatlarıyla aktarıldıktan sonra izleme kalemleri özelinde bu metodu nasıl uyguladığına örnekler eşliğinde yer verilecektir.

2.1. Borç Analizi

TESIS danışma kurulu borç oranıyla ilgili analizlerde kullanılacak eşik değeri %25 olarak belirlemektedir. Söz konusu değerini tespiti hususunda hem Hindistan piyasasından elde edilen verilere hem de etkin bir portföy oluşturmak için ihtiyaç duyulan hisse senedi sayısını temin etme ilkesine göre hareket edilmektedir. Şöyle ki, Hindistan'da faaliyet gösteren şirketlerin 4 yıllık (2007-2010) borç oranlarına bakıldığında aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi %27,86 ile %31,51 arasında dalgalanma olup ortalama %29,4'lık bir oran ile karşılaşılmaktadır.

Tablo 1: Hindistan'da Faaliyet Gösteren Şirketlerin Dört Yıllık Ortalama Borç Oranı

Yıl	2007	2008	2009	2010	Ortalama
$\frac{\text{borç miktarı}}{\text{toplam varlıklar}}$	27,86	28,41	29,80	31,51	29,40

Kaynak: TESIS, *Handbook on Investments in Shariah Tolerant Stocks*, s. 21-22.

Zaruret ilkesinden hareketle Hindistan'daki şirketlerin borçlanma hususunda ortalama %29,4'lık eşik değere ihtiyaç duyduğu tespit edilmektedir. Ancak zaruret miktarını ifade eden bu değer, doğrudan eşik değer olarak belirlenmemektedir. TESIS danışma kuruluna göre belirlenecek eşik değer azami limiti kural olarak zaruret miktarını aşamaz ancak illaki bu miktarın eşik değer olarak kabul edilmesi gerekmemektedir. Zira yatırım için yeterli hisse senedini temin edecek daha düşük bir eşik değer belirlenmesi mümkündür. Zikredilen

örnekte de bu yaklaşımın sergilendiği görülmektedir. Şöyle ki borç analizi kapsamında kullanılacak eşik değer %25 olarak belirlendiğinde ortalama 1551 şirket şer'i olarak yatırıma elverişli hale gelmektedir. Bu sayı etkin bir portföy oluşturmak için yeterli olduğundan eşik değer %29,4 olarak değil %25 olarak belirlenmiştir (TASIS, t.y., ss. 21-22). Danışma kurulunun yaklaşımına göre ülkedeki şirketlerin muhatap olduğu zaruret miktarı %29 seviyelerindeyken ve yatırımcıların ihtiyaç duyduğu hisse senedi miktarı %25 eşik değer belirlenmesi ile karşılanabiliyorken dini naslardan hareketle daha yüksek değerlerin tespit edilmesi zarureti aşan bir kolaylık sağlanması anlamına gelecektir.

2.2. Gayrimeşru Gelir ve Yatırım Analizi

TASIS danışma kurulu gayrimeşru gelir analizi kapsamına gayrimeşru yatırımları da dahil ettiği için söz konusu analiz için tek bir eşik değer kullanılmaktadır. Bu sebeple her iki analiz kalemi tek başlık altında incelenecektir. TASIS danışma kurulu şirketlerin sadece gayrimeşru gelir olarak faizli işlemlerden elde ettiği gelirlere belirli bir orana kadar müsaade etmektedir. Bunun dışında kalan gayrimeşru faaliyetler sektörel izleme aşamasında yasaklandığı için şirket tarafından faiz haricinde herhangi bir gayrimeşru gelir elde edilmesi söz konusu olmamaktadır. Bu bağlamda danışma kurulu faiz gelirlerini tam olarak tespit edebilmek amacıyla faizli yatırım miktarını da hesaplamalara dahil etmektedir. Çünkü ülkede uygulanan finansal raporlama ilkeleri, faiz gelirlerinin raporlara tam olarak yansımaya engel olmaktadır. Ortaya çıkan bu eksikliği gidermek ve şer'i uyum sürecini daha isabetli bir şekilde yürütebilmek amacıyla hesaplamaya faizli yatırımlar parametresi eklenmektedir. (TASIS, t.y., s. 18) Bu kapsamda faizli yatırımlar konusunda %8'lik bir değer tahmininde bulunmaktadır. Bu değer tespit edilirken Hindistan piyasalarından elde edilen veriler kullanılmakta olup dinamik bir yapı arz etmektedir. Şöyle ki Hindistan'da uygulanan banka faizi %6 oranındadır. Ülkedeki şirketler de ellerindeki fazla fonlarla genellikle kamu ve özel sektör tahvillerine, hazine bonolarına ve diğer para piyasası araçlarına yatırım yapmaktadır. Bu yatırım araçlarının getiri oranları ise banka faiz oranı ve derecelendirme kuruluşlarının risk analizlerine dayalı olarak belirlenmektedir. Hindistan özelinde bu oran banka faizi+200 baz puan (%2) şeklinde uygulanmaktadır. Ülkedeki bu uygulamadan hareketle TASIS, bilançoda faiz olarak açıkça belirtilen gelirin dışında şirketlerin faizli yatırımlarının %8'inin de faiz geliri olarak değerlendirilmesine karar vermiştir. Böylece gayrimeşru gelir durumu hesaplanırken $\frac{\text{faiz geliri} + \text{faizli yatırımların \%8'i}}{\text{toplam gelir}}$ oranının kullanılmasına karar verilmiştir (TASIS, t.y., ss. 22-23).

TASIS, şer'i izleme kapsamında eşik değer tespitinde benimsemiş olduğu zaruret ve maslahat ilkelerini birlikte işletmek suretiyle gayrimeşru gelir analizi için %3 eşik değerini kullanmayı uygun görmüştür (TASIS, t.y., s. 24). Söz konusu değer belirlenirken öncelikle Hindistan'da faaliyet gösteren şirketlerin ortalama olarak ne kadar gayrimeşru gelir elde ettikleri piyasa verilerinden hareketle tespit edilmektedir. Hindistan'da faaliyet gösteren ve sektörel izlemeyi geçen şirketlerin $\frac{\text{faiz geliri} + \text{faizli yatırımların \%8'i}}{\text{toplam gelir}}$ oranı aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere 4 yıllık periyotta (2007-2010) %1,38 ile %2,16 arasında değişmektedir (TASIS, t.y., s. 24).

Tablo 2: Hindistan'da Faaliyet Gösteren Şirketlerin Dört Yıllık Gayrimeşru Gelir Oranları

Yıl	2007	2008	2009	2010	Ortalama
$\frac{\text{faiz geliri} + \text{faizli yatırımların \%8'i}}{\text{toplam gelir}}$	1,38	1,73	1,87	2,16	1,79

Kaynak: TISIS, *Handbook on Investments in Shariah Tolerant Stocks*, s. 24.

Piyasadan elde edilen verilere göre ülkedeki şirketler ortalama olarak %1,79 oranında gayrimeşru gelir elde etmektedir. Bu oran tüm şirketlerin verilerinden hareketle elde edildiği için ülke ekonomisindeki gayrimeşru gelir elde etme hususundaki zaruri durumu göstermektedir. Zaruret bu olmakla birlikte söz konusu değer eşik olarak belirlenmesi halinde etkin bir portföy oluşturulması mümkün olmamaktadır. Bu sebeple Müslüman yatırımcıların portföy oluşturmalarına imkân tanıyacak daha çok hisse senedi sunma maslahatını sağlamak için gayrimeşru gelir oranına yönelik eşik değerinde bir miktar genişleme yapılarak %3 değeri kabul edilmiştir. Nitekim eşik değer %3 olarak tespit edilmesi durumunda sektörel izlemeyi geçen şirketlerin %83'ü finansal izlemenin bu aşamasında şer'i açıdan yatırıma uygun olarak değerlendirilmektedir. Bu sayede yatırımcılara geniş bir hisse senedi tercih imkanı sunulmaktadır (TISIS, t.y., s. 24). Böylelikle gayrimeşru gelir analizi için eşik değer belirleme aşamasında da hem zaruret hem de maslahat durumu dikkate alınarak hareket edilmiş olmaktadır.

2.3. Likidite Analizi

TISIS danışma kurulu likit varlıkların analizine dair %90 eşik değerini kabul etmek suretiyle bu analiz kalemi için kullanılan en yüksek değeri ortaya koymuş olmaktadır (TISIS, t.y., s. 19). Danışma kurulu yukarıda da belirtildiği gibi eşik değerlerin tespiti hususunda her ne kadar zaruret ve maslahat ilkelerini işletmek suretiyle Hindistan piyasalarından elde ettiği verilerden hareket ediyor olsa da likit varlıklara yönelik eşik değer tespitinde bu usulü terk ederek farklı bir yöntem izlediği gözlemlenmektedir. Bu izleme kalemi için belirlenen eşik değer nasıl tespit edildiğine geçmeden önce TISIS tarafından likit varlıklara yönelik analizde metot değişikliğine gidilmesinin arka planını açıklamak faydalı olacaktır.

TISIS, şirketlerin değeri üzerinde sahip olunan fiziki varlıklar ile nakit ve alacakların etkisi olduğu gibi marka, teknik uzmanlık, ilişki ağları ve personel yapısı vb. fiziki olmayan varlıkların da önemli bir etkisi bulunduğunu kabul etmektedir. Öte yandan bireylerin yatırım kararı verirken şirketlerin geçmiş dönemlere ait nakit, borç ve alacak durumlarından ziyade geleceğe dair şirketle ilgili beklentileri değerlendirdiği danışma kurulu nezdinde yadsınamaz bir gerçektir. Yatırımcılar hisse senedine ödedikleri bedelin bir kısmının şirketin nakit ve alacaklarına denk geldiğini çoğu zaman bilmemektedir. Bu sebeple TISIS, hisse senedi mübadele işlemlerinin şer'i uyumu için nakit ve alacakların sınırlandırılmasına dair güçlü bir gerekçe olmadığını savunmaktadır. Ancak birçok şer'i danışma kurulu tarafından hisse senetlerinin nominal değerden farklı bir bedel karşılığında mübadele edilebilmesi için alacak ve nakit varlıklara yönelik sınırlama getirilmesi gerektiği kabul edilmektedir. Nitekim alacak niteliğindeki varlıklar, parasal değer ifade ettiği için İslam hukuku açısından temlikinin nominal değer üzerinden yapılması gerekmektedir. Hisse senetleri ise genellikle nominal

değerleri ile işlem görmediği için eşik değer tayin edilerek nakit ve alacak niteliğindeki varlıkların nominal değerleri dışında bir bedelle temlikine sınırlama getirilmesi amaçlanmaktadır. Zikredilen sebeplere bağlı olarak şer'î izleme uygulamaları kapsamında likit varlıklara yönelik eşik değer belirlenmesi genel kabul olduğu için söz konusu teamüle muhalif bir tutum sergilememek adına TASIS danışma kurulu da bir değer tespit etmek durumunda kalmaktadır (TASIS, t.y., s. 19).

Şirketlerin sahip olduğu likit varlıklara yönelik sınırlama getirilmesi gerektiği kabul edilmekle birlikte sınırlama oranının tespiti konusunda şer'î danışma kurulları arasında ittifak bulunmayıp farklı oranlar ileri sürüldüğü geride zikredilen örneklerde açıkça görülmektedir. İzlemede kullanılacak sabit eşik değer bulunmadığı böyle bir ortamda TASIS, kendi görüşlerine uygun bir değer belirleme imkânı bularak %90 eşik değerini kabul etmektedir. Eşik değer tespitine yönelik ilk olarak piyasa verilerine odaklanılmaktadır. Hindistan piyasalarında faaliyet gösteren ve sektörel izlemeyi geçen şirketlerin 4 yıllık (2007-2010) $\frac{\text{alacaklar} + \text{nakit} + \text{banka hesapları}}{\text{toplam varlıklar}}$ oranları incelendiğinde aşağıdaki tabloda belirtildiği üzere %23,98 ile %24,76 arasında değişmekle birlikte ortalama %24,38 şeklinde olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Hindistan'da Faaliyet Gösteren Şirketlerin Dört Yıllık Likit Varlık Oranları

Yıl	2007	2008	2009	2010	Ortalama
$\frac{\text{alacaklar} + \text{nakit} + \text{banka hesapları}}{\text{toplam varlıklar}}$	24,76	24,70	24,07	23,98	24,38

Kaynak: TASIS, "Handbook on Investments in Shariah Tolerant Stocks", 24

TASIS danışma kurulu diğer eşik değerlerde olduğu gibi piyasa verilerine itibar edecek olsaydı %24 değeri civarında bir eşik belirlemesi beklenirdi. Ancak danışma kurulu tarafından likit varlıklara yönelik inceleme yapılması gereksiz görüldüğü ve söz konusu sınırlama sebebiyle şirketlerin şer'î olarak yatırım yapılamaz hale gelmesi istenmediği için eşik değer tespitinde şirketlerin mümkün mertebe tamamının izlemeyi geçebileceği bir değer belirlenmesi uygun görülmüştür. Şöyle ki eşik değer %90 olarak uygulanması durumunda sektörel izlemeyi geçen şirketlerin %97,9'u finansal izlemenin bu aşamasında şer'î açıdan uygun olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle TASIS, hem söz konusu varlıklara sınırlama getirilmemesine dair yaklaşımına hem de diğer şer'î danışma kurullarının eşik değer belirlenmesi gerektiğine dair görüşlerine uygun hareket etmesini sağlayacak şekilde en yüksek oranı kabul etmiş olmaktadır.(TASIS, t.y., s. 24)

3. Metodolojik Bir Hata Olarak Eşik Değer Belirleme Yöntemleri

Şer'î izleme faaliyetleri kapsamında şirketlerin uyum durumunu tespit etmek amacıyla kullanılan eşik değerlerin belirlenmesi sürecinin metodolojik hatalar barındırdığı düşünülmektedir. Bu hususta benimsenen hem az-çok merkezli hem de zaruret merkezli yaklaşımın uyguladığı usul farklı açılardan sorun içermektedir. Bu bağlamda problemli olarak

değerlendirdiğimiz hususlar eşik değer belirleme usullerine göre ayrı ayrı ele alınacak olup akabinde bu konuda daha isabetli olduğunu düşündüğümüz eşik değer belirleme yöntemine yer verilecektir.

3.1. Az-Çok Merkezli Yaklaşım Değerlendirmesi

Eşik değerlerin, az ile çok arasını ayıran bir sınır olarak değerlendirilmesi kanaatimizce bütün eşik değerler için geçerli olabilecek bir tanımlama değildir. Eşik değerlerin bu şekilde tanımlanmasının ardında yatan sebebin şirketlerin gayrimeşru faaliyetlerde bulunması ve gayrimeşru gelir elde etmesi noktasındaki izin olduğu göz önünde bulundurulduğunda sorunun asıl kaynağı ortaya çıkmış olmaktadır. Şöyle ki gayrimeşru nitelikli işlemlerin genel yapı içerisinde az miktarda olması durumunda şirketin meşru dairede kalmaya devam edeceğinin kabul edilmesi ve buna bağlı olarak hangi oranın az olduğunu göstermesi amacıyla eşik değer tespit edilmesi hatalıdır. Çünkü gayrimeşru olduğu kabul edilen faaliyetlerin bu niteliği, mutlak olup miktardan bağımsızdır. Faaliyetin az ya da çok yapılıyor olması niteliğin değişimi üzerinde etkili değildir. Nitelik değişimini mümkün kılacak tek durum ilgili bölümde de belirtildiği üzere zaruret halinin bulunmasıdır. Bu sebeple şirketlerin meşruiyeti için gayrimeşru faaliyetlerin az olmasının şart koşulması ve bu şartın sağlanabilmesi için eşik değerlerin az-çok sınırını gösterecek şekilde belirlenmesi hatalı bir usuldür. Tanımlamayla ilgili olarak ortaya çıkan bu problemin yanı sıra sürecin devamında belirlenen eşik değerlerde de sorunlar bulunmaktadır.

Finansal izleme kapsamında yürütülen borç, yatırım ve gelir yapısına yönelik izlemelerde kullanılan eşik değerlerin amacı gayrimeşru içerik miktarının az mı çok mu olduğunu belirlemektir. Bu bakımdan her üç izleme kalemi için de amaç aynı olduğu halde farklı eşik değerler kullanılması çelişkiye yol açmaktadır. Nitekim borç analizi için %33 değeri belirlenirken gayrimeşru gelir için %5 tercih edilmektedir. Bu durumda gelirler konusunda %5 üzerinde kalan değerler çok kabul ediliyorken, borç konusunda aynı durum geçerli olmayıp %33'ün altında kalan değerler az sayılmaktadır. Gayrimeşru olmak bakımından gelir ve borç arasında herhangi bir fark olmadığından teori olarak her ikisi için de aynı değerın sınır kabul edilmesi gerekmektedir. Zira farklı oranlar metodolojik tutarsızlığa sebep olmaktadır. %5 değeri belirlenirken dayanılan argümanlar bilinmediği gibi %33 eşik değeri tespit edilirken kullanılan delilin hangi sebeple gayrimeşru gelirler konusunda terk edildiği de belirsizdir. Bu durum %33 eşik değeri için kullanılan delilin borçlanma meselesine özel bir delil olabileceğini akla getirmektedir. Ancak söz konusu delil, ilgili bölümde zikredilen hadis, incelendiğinde borç meselesiyle ilgili hususi bir durumun olmadığı açıkça görülmektedir. Mahfooz ve Ahmed'in de (Mahfooz & Ahmed, 2014, s. 26) sorduğu; gelirlere yönelik analizde %33 eşik değerinin neden terk edildiği sorusunun cevapsız kalması, az-çok sınırını gösteren başka şer'î deliller ve değerler olduğu halde borç hususunda bu delilin ve değerın tercih edilmesini anlamsız hale getirmektedir. Borç analizi kapsamında kullanılmak üzere eşik değer olarak %33'ün belirlenmesinin makul bir gerekçesi olmadığı gibi söz konusu değerın elde edildiği rivayet incelendiğinde rivayetin aslında eşik değer konusunda delil olmaktan ziyade aksi bir durumu ifade ettiği ortaya çıkmaktadır.

Az-çok merkezli yaklaşıma göre şer'î izleme kapsamında kullanılacak eşik değerlerin üstlendiği fonksiyon, gayrimeşru faaliyetlerin azlığını göstermek suretiyle söz konusu faaliyetlerin şirket içerisinde tabii unsur olduğunu ortaya koymaktır. Böylelikle tamamı gayrimeşru olan bir konuda eşik değer tayin edilmek suretiyle belirli ölçüde meşruiyet alanı tesis edilmeye çalışılmaktadır. Şirketin borç yapısı konusunda bu hedefi yerine getirmesi için belirlenen %33 eşik değerinin deliline bakıldığında, aslında kendinden beklenen görevin tam tersi istikamette bir fonksiyon için kullanıldığı görülmektedir. Şöyle ki, %33 değerinin dayanağı olan rivayette geride verilen örneklerde görüleceği gibi tasadduk ve vasiyet şeklinde iki farklı fiil bulunmaktadır. Tasadduk işleminin geçtiği rivayet esas alınacak olursa burada belirlenen 1/3 sınırı, aslen meşru olan ve normal şartlarda herhangi bir kısıtlamaya tabii olmayan bir işlemin sınırlandırılmasını ifade edecektir. Nitekim tasadduk işlemleri gerekli ehliyetleri bulunduran kişiler tarafından sınırsız bir şekilde yapılabiliyorken, maraz-ı mevt (ölüm hastalığı) durumunda varislerin hakkını korumak adına sınırlandırılmaktadır (Kâsâni, 2003, c. 10, s.551). Rivayetlerin vasiyet fiilini içeren versiyonları esas alınacak olsa burada da aynı durum söz konusu olacaktır. Zira vasiyet işlemi de aslı itibarıyla meşru bir işlem olup varislerin zararına sonuçlar doğurmaması için 1/3 oranıyla sınırlı tutulmaktadır. Bu sınırlama söz konusu oranın üzerinde gerçekleşen vasiyetlerin geçersiz olduğunu göstermemektedir. 1/3 üzerindeki vasiyetler mevkuf olarak değerlendirilmekte ve varislerin icazet vermesi halinde geçerlilik kazanmaktadır (Kâsâni, 2003, c. 10, s.552). Bu durum 1/3 üzerinde de vasiyetin meşru olduğunu göstermektedir. Her iki örnekte de görüldüğü gibi rivayetlerde kullanılan sınır, meşru bir fiili daraltıcı niteliğe sahiptir. Bu şekilde bir fonksiyon üstlenen değer, şer'î izleme kapsamında kullanılması kanaatimizce uygun değildir. Çünkü izleme faaliyetlerinde kullanılacak eşik değer, gayrimeşru işlemlere alan açacak nitelikte olması gerekmektedir. Rivayette geçen durum ile değer tespitinde bulunulmaya çalışılan durumun bağlamları farklı olduğu için kanaatimizce bu rivayete dayalı olarak borç analizine yönelik eşik değer belirlemek hatalı bir yaklaşım olacaktır.

Eşik değerlere dair az-çok sınırını ifade eden bir gösterge şeklinde yapılan tanımlama şer'î izleme kapsamındaki analiz kalemlerinin hepsi için problem teşkil etmeyip sadece gayrimeşru içeriği tespiti yönelik izlemelerde gündeme gelen bir durumdur. Buradan hareketle hisse senedi mübadele işlemleriyle ilgili olarak yürütülen likidite analizinde kullanılacak eşik değerlerin az-çok sınırını gösterecek şekilde belirlenmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır. Zira bu izleme aşamasında kullanılan eşik değer, şirket varlıklarının likit olup olmamak bakımından niteliğini tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan niteliğin belirlenmesi hususunda etkili olan faktör ise varlıkların miktarıdır. Şöyle ki varlıkların çoğunluğunun likit yapıda olması durumunda hisse senetlerinin tamamen likit varlıkları temsil ettiği kabul edilecekken likit varlıkların azınlığı teşkil etmesi halinde tam tersi bir durum geçerli olacaktır. Hisse senedinin karşılık geldiği varlıkların bu açıdan niteliğinin, mübadele işlemlerinin sarf ve alacağın temliki sözleşmesi kurallarına uyularak mı yoksa müstakil bir şekilde mi gerçekleştirileceğini belirlemek amacıyla tayin edildiği dikkate alındığında bu sözleşmeler kapsamındaki sınır belirleme ölçütlerine eşik değer tayini konusunda itibar edilmesi isabetli

olacaktır. Eşik değer belirlenmesi aşamasında temel etkenin ne olduğuna dair kanaatimizi aşağıdaki şekilde tablo üzerinde göstermek mümkündür:

Tablo 4: İzleme Kalemlerine Göre Eşik Değer Tanımları

Analiz Kalemi	Analiz Amacı	Eşik Değer Tanımı
Borç Analizi	Gayrimeşru faaliyet miktarını tespit etmek.	Zaruret miktarı göstergesi
Yatırım Analizi		
Gelir Analizi		
Likidite Analizi	Sarf ve alacağın temliki sözleşmeleri kapsamına girme durumunu tespit etmek.	Az-çok sınırı göstergesi

Eşik değer tespiti aşamasında sarf sözleşmesi kuralları göz önünde bulundurulduğunda sözleşmenin konusunun birden fazla unsurdan oluştuğu durumlarda para niteliğindeki varlıklara mı yoksa para dışı unsurlara mı itibar edilmesi gerektiği hususunda belirleyici olan faktörün içeriklerin miktarı olduğu görülecektir. Bu konuda ise %50 oranına itibar edilmektedir. İçeriklerden hangisi söz konusu oranın üzerinde kalıyorsa sözleşmenin niteliğini o belirlemektedir. Şöyle ki %50 üzerinde kalan mal; para niteliğinde ise eşitlik ve peşinlik şartına riayet etmek suretiyle sarf kurallarının uygulanması zorunlu hale gelecekken, para niteliğinde olmayan bir mal çoğunluğu temsil ediyorsa bu durumda söz konusu şartlara itibar edilmeksizin mutlak satış sözleşmesi gerçekleştirilebilecektir. Likidite analizine dair zikredilen hususlar değerlendirildiğinde kanaatimizce söz konusu izleme kaleminin gerçekleştirilme amacı ile eşik değere yüklenen anlamın uyumlu olduğu ve bu hususta belirlenen %49-%50 değerlerinin isabetli olduğu düşünülmektedir. Belirtilen iki eşik değer için sergilenen olumlu kanaatimizin aksine likidite analizi kapsamında tespit edilen %70 ve %75 değerleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

%70 ve %75 eşik değerleri şirket varlıkları içerisindeki çoğunluğa denk gelen varlığı temsil etmek amacıyla kullanılması bakımından herhangi bir problem teşkil etmemektedir. Bununla birlikte değerlerin tespit aşamasında izlenen yöntem kanaatimizce metodolojik tutarsızlığa sebep olmaktadır. Şöyle ki söz konusu oranların delillerinin aktarıldığı bölümde de belirtildiği gibi bu oranların belirlenmesi aşamasında tersten değerlendirme yapılmaktadır. Likit olmayan varlıklar belirleyici olarak kabul edildiği için likit varlıklar %70 ya da %75 oranının altında kaldığı sürece az kabul edilmektedir. Ancak eşik değer belirleme konusunda bu usulün aynı nitelikteki diğer izleme kalemleri için neden uygulanmadığı belirsizdir. Misalen borçlanma konusunda meşru borçların çoğunluğu temsil etmesi durumunda az miktardaki gayrimeşru borç, meşru olanlara tabi olmak suretiyle şirketi yatırıma elverişli hale getirmektedir. Böylelikle burada da önemli olan hususun aslında meşru borçlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Aradaki benzerliğe dayalı olarak likidite analizinde kullanılan eşik değer belirleme usulü borç analizinde de kullanılacak olsa meşru borçların %33'ü geçmesi durumunda çok kabul edilmesi ve %66'nın altında kalan gayrimeşru borçların az olarak değerlendirilmesi gerekecektir. Ancak uygulamada bu şekilde bir yol izlenmeyerek az-çok sınırı olduğu kabul edilen eşik değer borç analizinde tabi unsur için, likidite analizinde ise asli unsur için kullanılmaktadır. İzleme kalemlerinin gerçekleştirilme amaçlarının bu farklılık

üzerinde etkili olabilecek bir yönünün olmadığı göz önünde bulundurulduğunda tutarsız bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır. %70 eşik değeri zikredilen bu hususun yanı sıra belirlenmesinde 1/3 oranı kullanılıyor olması sebebiyle o konu hakkında dile getirdiğimiz problemleri de dolaylı olarak barındırmaktadır.

Eşik değer belirleme konusunda hem tanımlamalar hem de delillendirme süreçlerinde az-çok merkezli yaklaşıma dair belirtilen metodolojik problemler olduğu gibi zaruret merkezli yaklaşımda da benzer noktalarda sorunlar bulunmaktadır.

3.2. Zaruret Merkezli Yaklaşım Değerlendirmesi

Şer'i izleme ilkelerinin tespiti aşamasında şirketlerin muhatap olduğu zaruret durumunun belirleyici rol üstlenmesi ve buna bağlı olarak eşik değerlerin, zaruret miktarını ifade eden bir gösterge olarak kabul edilmesi, kanaatimizce izleme hedefleri açısından daha uygun bir yaklaşım tarzıdır. Nitekim likidite analizi dışında kalan izleme faaliyetlerine konu olan işlemlerin belirli sınıra kadar yürütülmesine izin verilmesinin temelinde zaruret hali olduğu göz önünde bulundurulduğunda eşik değerlerin bu çerçevede belirlenmesi anlamlı hale gelmektedir. Eşik değerlerin zaruret durumunu gösterecek şekilde belirlenmesi izleme kalemlerinin çoğu için isabetli bir yaklaşım olmakla birlikte tüm eşik değerlerin bu usulle belirlenmesi probleme yol açmaktadır. Şöyle ki likidite analizinin, ilgili bölümde de detaylı bir şekilde belirtildiği gibi, zaruretle ilişkili bir yönü olmaması sebebiyle buradaki eşik değerlerin zarurete itibar edilerek belirlenmesi uygun olmayacaktır. Likit analizle ilgili olarak eşik değere yüklenen anlamın yanı sıra gündeme gelen bir diğer problem, izleme işleminin gerekliliği konusunda zaruret merkezli yaklaşım tarafından sergilenen tavidir.

TASIS danışma kurulu yatırımcıların hisse senedi mübadele işlemlerinde şirketin varlık yapısını dikkate almadan hareket etmesine bağlı olarak söz konusu senetlerin mübadelesinin şirket varlıklarının mübadelesi anlamına gelmediğini ve buna bağlı olarak aslında likit analiz yapmanın gerekli olmadığını kabul etmektedir. Hisse senetlerinin niteliğine dair böyle bir kabul, diğer izleme kalemlerini de kuşatacak şekilde düşünüldüğünde tutarsızlığa yol açmaktadır. Zira hisse senetlerini şirket varlıklarından bağımsız bir kıymetli evrak olarak düşünmek başta gayrimeşru gelir analizi ve arındırma faaliyeti olmak üzere şer'i izleme faaliyetlerinin tamamını gereksiz hale getirecektir. Çünkü hisse senetlerine bu şekilde bir nitelik tayin etmek şirket ile ortaklar arasındaki bağı kopartmakta ve yürütülen gayrimeşru işlemlerin sorumluluğunun hissedarlara nispetini ortadan kaldırmaktadır. Aradaki ilişkinin böyle bir hal alması durumunda izleme faaliyetlerine ihtiyaç kalmayacaktır. Ancak söz konusu danışma kurulu tarafından benimsenen metodoloji bir bütün olarak ele alındığında likidite analizi dışındaki izleme kalemlerinin gerekli görüldüğüne şahit olunmaktadır. Bu şekildeki değerlendirme diğer izleme kalemleri hakkında hisse senetleri ile şirket varlıkları arasında bağın korunduğunu ortaya koymaktadır. Hisse senetlerinin niteliğine dair izleme kalemlerine göre değişkenlik gösteren bu ikircikli durum, kanaatimizce metodolojik tutarsızlığa yol açmaktadır. Likidite analizi için gündeme gelen bu problemlerin yanı sıra, eşik

değer belirlenmesi hususunda zarurete itibar edilmesi gereken diğer izleme kalemlerinde de bazı sorunlar gündeme gelmektedir.

Zaruret hali statik bir durum olmayıp sürekli değişim halindedir. Zaruret durumunun ifade ettiği bu nitelik, söz konusu ilkeye bağlı olarak verilen hükümlerin ve yapılan tespitlerin dinamik bir yapı arz etmesini gerekli kılmaktadır. Bu minvalde TESIS danışma kurulunun şirketlerin faaliyet gösterdiği ekonomik yapının sebep olduğu zaruret halini dikkate alarak belirlemiş olduğu eşik değerler incelendiğinde olması gerekenin aksine statik bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Şöyle ki danışma kurulu eşik değerlerin ilk belirlenmesi aşamasında 2007-2010 yılları arasında piyasadan elde ettiği verileri kullanmıştır. Ancak aradan geçen uzun süre zarfında bu eşik değerler üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış ve aynı değerler kullanılmaya devam etmiştir (National Stock Exchange of India, 2020, s. 5). Ekonomik şartlarda ve şirketlerin mali yapılarında bu süre zarfında meydana gelen değişimler zaruret kapsamındaki gayrimeşru faaliyet ve gayrimeşru gelir miktarında farklılaşmaya sebep olacakken eşik değerlerin sabit kalması zaruretle amel etme usullerine aykırılık teşkil etmektedir. Bu sebeple Mahfooz ve Ahmed'in de (Mahfooz & Ahmed, 2014, s. 26) belirttiği gibi eşik değerlerin statiklikten uzak bir yapıda olması gerekmektedir. Bu bağlamda eşik değerlerin zamansal olarak değişime uğramasına örnek olarak Rajhi Bank danışma kurulunun borç analizi konusunda aldığı kararlar örnek olarak verilebilir. Şöyle ki söz konusu danışma kurulu hisse senedi yatırımları hakkında 1993 yılında almış olduğu 182 numaralı kararda gayrimeşru borçlar için 1/3 oranını esas aldığını belirtmektedir (el-Mecmû'atü's-şer'iyeye bi-Masrifî'r-Râcihî, 2010, s. 193). Eşik değerlerin belirlenmesi aşamasında içtihadı dayalı bir süreç takip edildiğini ifade eden danışma kurul aynı eşik değeri 1998 yılında aldığı 310 numaralı kararda da tekrar etmiştir (el-Mecmû'atü's-şer'iyeye bi-Masrifî'r-Râcihî, 2010, s. 482). Ancak 2001 yılında alınan 485 numaralı kararda eşik değerlerle ilgili düzenlemeye gidilerek borçlanma konusunda uygulanacak eşik değer %25 olarak revize edilmiştir (el-Mecmû'atü's-şer'iyeye bi-Masrifî'r-Râcihî, 2010, s. 719). Eşik değerlerin tespitine dair zaruret merkezli yaklaşım tarafından uygulanan mevcut yöntem, statikliğe bağlı olarak ortaya çıkan sorunların yanı sıra zaruret miktarının tespiti aşamasında dikkate alınan kapsamdan kaynaklanan problemler de barındırmaktadır.

Zaruret, zaman ve mekana bağlı olarak değişkenlik gösteren bir yapıda olduğu gibi muhataplara göre de farklılaşan bir niteliğe sahiptir. Zira aynı çevresel faktörlere muhatap olan iki kişi, kendi iç dinamiklerindeki farklılık sebebiyle aynı durumu farklı zorluk seviyelerinde değerlendirebilmektedir. Buna bağlı olarak zorluğu gidermek için farklı seviyelerde çözümlere ihtiyaç duyulabilmektedir. Örneğin susuzluk sebebiyle ölüm tehdidi altında olan iki kişinin haram bir içeceği tüketmesine zaruret gereği müsaade edilmektedir. Her ikisi de zarurete dayalı ruhsat elde etme bakımından eşit durumdadır. Ancak tüketim miktarının belirlenmesi hususunda bireysel halleri önem arz etmektedir. Zira ölüm riskini bertaraf etme konusunda bireylerin bünyeleri belirleyici rol oynamaktadır. Eşik değerlerin belirlenme yöntemi, zaruretle ilgili bu ilke hatırd tutularak, incelendiğinde kanaatimizce sorun olduğu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki TESIS danışma kurulu eşik değerleri belirlerken

Hindistan piyasasından elde ettiği verileri kullanmaktadır. Bu şekilde bir yol izlemek ekonomik şartların sebep olduğu genel zaruret halini tespit etmek anlamına gelmektedir. Halbuki şirketlerin özel durumları göz önünde bulundurulduğunda belirlenen genel zaruret sınırının altında ya da üstünde bir zaruret halinin gündeme gelmesi mümkündür. Şirketlerin bireysel durumları genel zaruretin üzerinde bir sınırı gösterdiği halde eşik değerin buna riayet edilmeden belirlenmesi karşılaşılan zaruretin tam olarak giderilmemesine yol açacakken, şirketin özel durumu gereği maruz kaldığı zaruret miktarının genel seviyenin altında çıkması halinde, belirlenen eşik değeri kullanmak zarureti aşan bir izin verilmesi anlamına gelecektir. Görüldüğü gibi her iki durum da zaruret ilkesiyle bağdaşmayan sonuçlar doğurmaktadır. Eşik değerlerin bu şekilde belirlenmesi, yukarıda verilen ölüm tehlikesi örneğine tatbik edildiğinde aynı zorlukla karşılaşılan tüm bireylerin aynı miktarı tüketmelerine izin verilmesini gerektirmektedir. Ancak hüküm bu şekilde verilmemektedir. Bu hususta zaruret ile amel etme ilkelerine daha uygun olan yöntem kanaatimizce şirketlerin münferit olarak değerlendirilerek bireysel zaruret miktarlarının tespit edilmesidir. Bununla birlikte zaruret tespitinde bu şekilde bir yol izlemek son derece meşakkatli ve sübjektif verilere dayalı bir süreci beraberinde getirecektir. Yüksek ihtimalle TESIS danışma kurulu tarafından bu durum göz önünde bulundurularak daha objektif bir standart belirlemek adına genel verilerden hareket edilmiştir. Ancak söz konusu çekinceleri belirli ölçüde bertaraf ederek eşik değer belirleme işlemini zaruretle amel ilkelerine bir derece daha yaklaştıracak başka bir yöntem uygulamak mümkündür.

Şirketlerin faaliyetlerini yürütürken gayrimesru unsurlarla ilişki kurma sıklığı birçok iç ve dış faktöre göre farklılaşmaktadır. Bu ilişkilerin ne kadarının zaruret kapsamına girdiğinin tespit edilebilmesi için teorik olarak şirket bazında derinlemesine inceleme yapılması gerekmektedir. Bu kadar yakın projeksiyondan inceleme yapılmasının zorluğunu göz önünde bulundurarak şirketleri biraz daha geniş çerçeveden değerlendirmek daha pratik olacaktır. Burada tavsiye edeceğimiz yöntem, sektörel bazlı zaruretin tespit edilmesidir. Zira sektörlerin barındırmış olduğu yapısal farklılıklar ve iş yapış tarzlarındaki çeşitlilikler şirketlerin karşılaştığı zaruret seviyesi üzerinde etkili olmaktadır. Zaruretin bu şekilde tespit edilmesi, aynı sektörde faaliyet gösteren şirketlerin aynı eşik değerlere tabi olmasını sağlayacaktır. Bu vesileyle zaruret, ülke bazlı genel veriler yerine şirketlere daha çok yaklaşan incelemeler sonucu tespit edilmiş olacaktır. Bu ise uygulamanın zaruret ile amel ilkelerine daha fazla yaklaşmasına olanak sağlayacaktır. Öneride bulunduğumuz bu yöntem, eşik değer tespiti konusunda zarureti temel belirleyici faktör olarak kabul etmesi bakımından TESIS danışma kurulu tarafından Hindistan özelinde uygulanan yöntemle benzerlik göstermektedir. Bu noktada önerimizin özgün yönünü temsil eden husus, zaruretin sektör seviyesinde değerlendiriliyor olmasıdır. *Sektörel zaruret merkezli yöntem* olarak isimlendirdiğimiz, eşik değerlerin bu şekilde tespit edilen zaruret miktarını gözeterek belirlenmesini sağlayan yöntemi, diğer iki uygulamaya alternatif olarak sunmak mümkündür.

Sonuç

Hisse senedi yatırımlarının meşruiyeti hususunda belirleyici faktör şirketin niteliğidir. Ana faaliyet alanı gayrimeşru olan şirketlere yatırım yapılmasına izin verilmemesi yatırım tercihlerinin tamamen meşru yapıdaki şirketlere yönelmesine sebep olmuştur. Ancak hisse senedi işlem gören şirketlerin hepsinin tam olarak meşru bir yapıya sahip olmaması yatırım aşamasında seçici davranılmasını gerekli kılmaktadır. Söz konusu seçime yönelik olarak şirketlerin meşruluk durumlarının tespiti amacıyla şer'î izleme faaliyetleri yürütülmektedir. Bu kapsamda şirketlerin hem sektörel hem de finansal yapısı analiz edilerek gayrimeşru içeriklerle olan ilişki oranı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Şirketlerin gayrimeşru faaliyet yürütmesine izin verilmesinin temelinde zaruret ilkesinin yer alması, söz konusu şer'î izleme sisteminin bir bütün olarak zaruret ilkesiyle amel etmenin gereklerine uygun olacak şekilde kurgulanmasını gerektirmektedir. Ancak mevcut uygulama ele alındığında bu ilkelere tam olarak riayet edilmediği ve buna bağlı olarak metodolojik hata oluştuğu görülmektedir.

Şirketin gerçekleştirebileceği gayrimeşru faaliyetlerin sınırını ifade eden gösterge niteliğindeki eşik değerlerin tespiti aşamasında izlenen yol, metodolojik hata barındırmaktadır. Bu bağlamda eşik değerlerin, zaruret sebebiyle izin verilen gayrimeşru faaliyetler için zaruret miktarından bağımsız olarak az-çok arası sınırı gösteren değerler şeklinde tanımlanması problemin ilk adımını teşkil etmektedir. Bu tanımlamaya bağlı olarak az-çok sınırını göstermesi adına değer tespiti yapılırken konudan bağımsız delillerin kullanılması söz konusu hatayı perçinlemektedir. Öte yandan aynı amaçla yürütülen analiz kalemleri için farklı eşik değerlerin benimsenmesi bu hususta takip edilen az-çok merkezli usulün sorunlu noktalarını oluşturmaktadır.

Eşik değerlerin belirlenmesi konusunda uygulanan ikinci yöntemi temsil eden zaruret merkezli yaklaşım, değerlerin zaruret miktarını gösterecek şekilde tespit edilmesini kabul etmesi bakımından izlemenin amacına uygun bir tavır sergilemektedir. Ancak kabul edilen değerlerin değişen ekonomik şartlara göre güncel zaruret halini yansıtmak yerine statik bir yapıda olması, zaruret ilkeleriyle bağdaşmayan bir durumu gündeme getirmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu yöntemin eşik değerleri genel verilerden hareketle elde etmesinden kaynaklanan metodolojik problemler de bulunmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki zaruret her ne kadar şer'î izleme aşamasındaki analizlere dair süreçlerin çoğu üzerinde belirleyici etkiye sahipse de bütün metodolojiyi zaruret temelli kurmak maksadı aşan sonuçlar alınmasına sebep olmaktadır. Nitekim gayrimeşru içeriklerin tespiti aşamasında yürütülen analizler için zarurete dayalı olarak hareket etmek isabetliken, hisse senedi mübadele işlemlerinin niteliğini tespit yönelik likidite analizinde aynı sürecin işletilmesi hatalıdır.

Şer'î izleme kapsamında kullanılacak olan eşik değerlerin belirlenmesi hususunda gündeme gelen sorunların giderilmesi adına, likidite analizi için az-çok arası sınırı gösteren bir eşik değer belirlenmesi, diğer analiz kalemleri için ise zaruret miktarının dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda zaruret miktarının tespiti aşamasında şirketlere daha yakın bir gözle bakmaya imkan sağlaması açısından sektörel verilerin göz önünde bulundurulması ve dinamik yapıya sahip eşik değer seti oluşturulması daha isabetli olacaktır.

Kaynakça

- AAOIFI. (2018). *el-Meâyirü's-şer'iyye: En-nassü'l-kamil li'l-meayiri's-şer'iyye: (1-58)*. Riyad: Daru'l-meymân li'n-neşri ve't-tevzi'.
- Al Meezan. (t.y.). Shariah Methodology. Geliş tarihi 14 Mayıs 2020, gönderen Al Meezan Investment Management Limited website: <https://www.almeezangroup.com/investor-education/shariah-methodology/>
- Amana Mutual Funds. (t.y.). Halal Investing. Geliş tarihi 20 Haziran 2020, gönderen Saturna Capital website: <https://www.saturna.com/amana/halal-investing>
- Amanie Shariah Board. (t.y.). Geliş tarihi 12 Aralık 2019, gönderen http://www.amaniescreening.com/shariah_board.php
- Ayedh, A., Shaharuddin, A., & Kamaruddin, M. (2019). Shariah Screening Methodology: Does It "Really" Shariah Compliance? *IQTISHADIA*, 12, 144-172.
- Azzad Funds. (t.y.). Screening and Filtering. Geliş tarihi 20 Haziran 2020, gönderen Philosophy and Process website: <https://www.azzadfunds.com/philosophy-process/>
- Derigs, U., & Marzban, S. (2008). Review And Analysis Of Current Shariah-Compliant Equity Screening Practices. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 1(4), 285-303.
- el-Buhârî, E. A. b. İ. (1422). *El-Câmi 'u's-şahîh* (1. Baskı). Dâru Tavki'n-Necât.
- Elgari, M. A. (2017). Shari'ah Foundations of Islamic Equity Investment Criteria and Purification of Investments. İçinde *Islamic Capital Markets and Products: Managing Capital and Liquidity Requirements Under Basel III*. Wiley.
- el-Mecmû'atü's-şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihî. (2010). *Karârâtü'l-Hey'eti's-Şer'iyye bi-Masrifi'r-Râcihî*. Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ.
- FTSE. (t.y.). *FTSE Shariah Research-Targeting Lower Volatility Through Ethical and Quantitative Screening Minimum Volatility Shariah Index*. FTSE. Geliş tarihi gönderen https://research.ftserussell.com/products/downloads/ftse_shariah_whitepaper.pdf
- Guardian Investment House. (2011). *Islamic Securities Account (ISA) Guidebook*. Guardian Investment House.
- Habib, F., & Ahmad, A. U. F. (2017). Revisiting the AAOIFI Shariah standards' stock screening criteria. *International Journal of Business and Society*, 18, 151-166. Scopus. Geliş tarihi gönderen Scopus.
- Ho, C. S. F. (2015). International Comparison of Shari'ah Compliance Screening Standards. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 8(2), 222-245.
- Kâsâni. (2003). *Bedâi'u's-sanâi'* (2. Baskı). Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye.

- Lahsasna, A., & Hassan, M. K. (2011). The Shariah Process in Product Development and Approval in ICM. İçinde *Islamic Capital Markets: Products and Strategies* (1. Baskı, ss. 23-68). Chichester, West Sussex, U.K: Wiley.
- Mahfooz, S. B., & Ahmed, H. (2014). Shariah investment screening criteria: A critical review. *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics*, 27(1), 3-38.
- Md. Hashim, A., Habib, F., Isaacs, Z., & Gadhoom, M. A. (2017). ISRA-Bloomberg Shari'ah stock screening and income cleansing methodologies: A conceptual paper. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 9(1), 27-42.
- MSCI. (2019). *MSCI Islamic Index Series Methodology*. MSCI. Geliş tarihi gönderen https://www.msci.com/eqb/methodology/meth_docs/MSCI_Islamic_Indexes_Methodology_May2019.pdf
- Müslim. (1956). *El-Câmi 'u'ş-şahîh*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- National Stock Exchange of India. (2020). *Methodology Document*. National Stock Exchange of India. Geliş tarihi gönderen https://www1.nseindia.com/content/indices/Method_Nifty_Shariah_Indices.pdf
- Parsoli Islamic Equity (PIE) Index. (t.y.). Geliş tarihi 23 Mayıs 2022, gönderen Parsoli Corporation Limited website: <https://www.parsoli.com/pie-index.html>
- Ratings Intelligence. (t.y.). Shariah compliant stocks screening | Islamic stocks screening. Geliş tarihi 14 Mayıs 2020, gönderen <https://www.ratingsintelligence.com/shariah-screening.html>
- SECP. *Shariah Governance Regulations*. , (2018).
- Securities Commission. (2006). *Resolution of the Securitit Commission Shariah Advisory Council*. Kuala Lumpur: Suruhanjaya Sekuriti.
- Securities Commission. (2019). *Resolutions of the Shariah Advisory Council of the Securities Commission Malaysia*. Kuala Lumpur: Suruhanjaya Sekuriti.
- TASIS. (t.y.). *Handbook on Investments in Shariah Tolerant Stocks*. TASIS. Geliş tarihi gönderen <https://www.tasis.in/userfiles/files/Handbook%20on%20Investments%20in%20Shariah%20Tolerant%20Stocks.pdf>
- Tirmizi. (1998). *Sünenü't-Tirmizi*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- TKBB. (2020). *Katılım Finansı Standartları No:1 Pay Senedi İhracı ve Alım-Satımı*. Geliş tarihi gönderen <https://tkbbdanismakurulu.org.tr/uploads/kararlar/198fbbd4c038e1e6aa2f2cca01e54ca7.pdf>
- Usmani, M. I. A. (2002). *Meezan Bank's Guide to Islamic Banking*. Darul Ishaat.

Usmani, M. I. A. (2015). *Islamic Finance: Revised & Updated Edition of Meezan Bank's Guide to Islamic Banking*. Karachi-Pakistan: Maktaba Ma'ariful Quran.

Usmani, M. T. (2002). *An Introduction to Islamic Finance*. BRILL.

YASAAR. (2019). *The FTSE Shariah Global Equity Index Series Fatwa*. FTSE. Geliş tarihi gönderen https://research.ftserussell.com/products/downloads/ftse_shariah_global_equity_index_series_fatwa.pdf

Zuhayli, M. M. (2006). *El-Kavaidü'l-fikhiyye ve tatbikatuha fi'l-mezahibi'l-erbaa*. Dımaşk : Darü'l-Fikr.

Extended Abstract

The most important factor affecting the legitimacy (shariah compliance) of stock investments is the nature of the company. Investments in companies whose core business is not legitimate are prohibited, so only fully shariah compliant companies can be invested in. However, not all companies have a fully legitimate structure, so it is necessary to be selective in the investment phase. For this reason, Shariah screening activities are carried out to determine the legitimacy of companies. In this context, both the sectoral and financial structure of companies are analyzed. To be allowed to invest in stocks, the result of this analysis should not exceed certain limits. These limits, which companies should not violate, are called *thresholds*. There are different practices for determining these thresholds, which play an important role in the acceptance of companies as Shariah compliant. This study aims to evaluate the threshold determination processes by addressing the reasons for these differences.

Two factors need to be considered together to understand why the thresholds differ. The first consideration in this context is the purpose of the analysis. As a matter of fact, when the practice is examined, it is seen that the same thresholds are used for analyzes carried out for the same purpose. However, different thresholds can also be used for analyzes performed for the same purpose. This situation reveals that the purpose factor alone is not decisive. Another influential aspect in this regard is the function of the threshold. There are two different approaches to the function of the threshold. Some advisory committees consider thresholds as indicators of minority or majority, while others consider them as indicators of the amount of necessity (*zarurah*). Depending on this difference in definition, different thresholds may be preferred for the same analyses.

Advisory committees that adopt a minority or majority approach to setting thresholds require the amount of non-compliant activity to be minor. It is accepted that if Shariah compliant activities constitute the majority, non-compliant activities will be subordinated to Shariah compliant activities and will become a disregarded element in evaluations. Considering this situation, it becomes clear that the meaning of the threshold is the limit between minority and majority. Thus, the non-compliant content below the threshold can be considered as minority and ignored, while the portion above the threshold will be considered as majority and will cause the company to be evaluated as non-compliant.

The second approach adopted in determining the thresholds is the necessity-based approach. This approach recognizes that companies are permitted to engage in illegitimate activities only in cases of necessity. The fact that the basis of this fatwa is necessity requires that the permission be limited to the amount of necessity. For this reason, the Shariah non-compliant transactions that companies may engage in due to necessity should be limited to the amount of necessity. This suggests that thresholds are an indicator of necessity. Under this approach, the determination of thresholds is based on the general necessity conditions of the national economy. This is because determining the specific necessity of each company would lead to subjective results. Although each company is exposed to different challenges in its own

particular case, determining its own thresholds according to the individual situation will lead to confusion. To avoid this confusion, an objective process is followed by making determinations based on empirical data on the country's economy.

Both ways of determining the thresholds contain methodological problems. In this context, the definition of threshold as values indicating the minority or majority limit represents the basis of the problem. Considering that non-compliant activities are permitted due to necessity, it would be wrong to set a thresholds by ignoring necessity. In this context, the use of irrelevant evidence in determining the thresholds indicating the minority or majority limit is also problematic. On the other hand, the use of different thresholds for analyses conducted for the same purpose shows that this approach is inconsistent.

The second method of determining thresholds, the necessity-centered approach, is in accordance with the purpose of Shariah screening. However, the static nature of the thresholds instead of reflecting the current state of necessity according to changing economic conditions is incompatible with the principles of necessity. There are also methodological problems arising from the fact that this approach derives thresholds from general data. Another problem arises because the same process is used in liquidity analysis. Because the purpose of liquidity analysis is not to determine the legitimacy of the company. The purpose of this analysis is to ensure that stock exchange transactions are carried out in accordance with the rules of *sarf*.

To overcome the problems in determining the threshold values, the following recommendations are made within the scope of the study; for liquidity analysis, a threshold indicating the limit between minority or majority should be set. For other analyses, the amount of necessity should be considered. In this context, unlike the current practice, sectoral data should be kept in mind and a dynamic set of thresholds should be established in the determination of the amount of necessity.

Seyyahların Gözüyle İslam Maliye Tarihi: İbn Cübeyr Seyahatnamesi

Şahin Yeşilyurt*

Received: 13.04.2022

Accepted: 22.07.2022

DOI: 10.54427/ijisef.1103107

Type: Research Article

Öz

Günümüzde İslam ekonomisine yönelik yoğun bir ilgi olduğu aşikardır. Ancak bu yoğun ilgi, maalesef sadece İslami finans gibi belirli alanlara odaklanmakta ve literatürde İslam maliye tarihi göz ardı edilmektedir. Bu yönüyle İslam maliye tarihi açısından, literatürde bir boşluğun olduğunu söylemek mümkündür. Bu boşluğun giderilmesine bir nebze katkı sunmak amacıyla mevcut çalışma, İbn Cübeyr'in seyahatnamesini İslam maliye tarihi perspektifinden ele almaktadır. İbn Cübeyr, bu seyahatnamede kamu gelirlerinden kamu giderlerine ve kamu maliyesinin idaresine kadar kamu maliyesini oluşturan unsurlar hakkında önemli değerlendirmelere yer vermiştir. Özellikle ağır vergiler ile vergi mükelleflerine yönelik haksız uygulamalar, İbn Cübeyr'in şiddetle eleştirdiği konular olmuştur. Örneğin, İbn Cübeyr hacılara yönelik uygulanan gümrük vergileri hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* gibi tanımlamalar kullanmıştır. Diğer yandan kamu harcama türleri üzerinde de ayrıntılı bir şekilde duran İbn Cübeyr, kamu harcamalarının finansmanı konusunda gerek vakıflar gerekse toplumda bulunan varlıklı kişiler tarafından yapılan harcamalara büyük bir önem atfetmiştir. Netice itibarıyla, kamu harcamalarının finansmanında istifade edilen bu kaynakların günümüz ekonomisi açısından da önemli katkılar sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Maliye Tarihi, Seyahatname, İbn Cübeyr.

Jel Kodları: N00, Z12; H20

The History of Islamic Public Finance through the Eyes of Globetrotter: The Travels of Ibn Jubair

Abstract

This study examines the travel book written by Ibn Jubair in terms of Islamic public finance history. There is an intense interest in Islamic economics today. However, this interest unfortunately only focuses on certain areas such as Islamic finance by neglecting the history of Islamic public finance. Therefore, there is a gap in the literature in terms of Islamic public finance history. To contribute to the filling of this gap, the present study deals with Ibn Jubair's travel book from the perspective of Islamic public finance history. In his book, Ibn Jubair argued the elements that make up public finance, from public revenues to public expenditures and the administration of public finances. Heavy taxes and unfair practices against taxpayers were the subjects that Ibn Jubair strongly criticized. Ibn Jubair, for instance, used definitions of *heinous, damned, and iniquitous* about customs duties on pilgrims. On the other hand, Ibn Jubair, who also elaborated on the types of public spending, attached great importance to the spending made by foundations and wealthy people in the society for financing public spending. As a result, it is regarded that these resources used in the financing of public spending can also contribute significantly to today's economy.

Keywords: History of Islamic Public Finance, Travels, Ibn Jubair.

Jel Codes: N00, Z12; H20

* Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, Maliye Tarihi Anabilim Dalı, shnyslyrt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2193-8052>

Giriş

Günümüzde İslam ekonomisine yönelik yoğun bir eğilimin bulunduğu aşıkardır. Bu eğilimin sadece Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde değil; aynı zamanda dünya genelinde de yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Bu değerlendirmeyi son dönemlerde İslam ekonomisine yönelik açılan eğitim programlarının sayısının artışının yanı sıra bu alanda çıkarılan akademik dergilerde ve neşredilen kitaplarda görmek mümkündür. İslam ekonomisine yönelik bu yoğun ilginin tam anlamıyla geniş bir perspektiften cereyan ettiğini söylemek oldukça güçtür. Örneğin İslam iktisat ve maliye tarihi, İslam iktisadi düşünce tarihi ile İslam maliye sistemi gibi konular nispeten göz ardı edilerek, mevcut ilginin ekseriyetle İslami finans konularına yönelik olduğu açıktır. Bu yönüyle ortaya koyulan çalışmalarda; bilhassa İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarında, literatürde bir eksikliğin olduğu ifade edilebilir. Farklı bir deyişle mevcut literatür, İslami finans konularına ağırlık vermekte ve İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarını göz ardı etmektedir.

Burada ilgili alanlarda çalışma olmadığı manası çıkmamalıdır. Aksine literatürde İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarında çalışmaların varlığı ortadır. Meşhur İslam alimi İmam Ebu Yusuf'un iktisadi ve mali görüşleri hakkında Kallek (1997), Özdemir (2013), Uslu (2013), Bal (2014) ve Yeşilyurt (2015) tarafından önemli çalışmalar kaleme alınmıştır. Benzer biçimde İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali görüşlerini konu edinen çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Gürkan (2013), Islahi (2015), Ağdemir (2021). Diğer yandan Maverdi'nin ve İmam Gazali'nin iktisadi ve mali görüşlerini konu edinen çalışmalara da literatürde rastlamak mümkündür: Kallek (2004a), Orman (2020), Yeşilyurt (2021). Belirtilen isimlere ve çalışmalara ek olarak İslam iktisat ve maliye tarihi ile düşünce tarihini bütüncül bir biçimde ele alan çalışmaların da literatürde mevcut bulunduğu bilinmektedir: Ghazanfar (1995), Sıddıki ve Ghazanfar (2001), Ghazanfar (2004), Kallek (2004b), Islahi (2014). Burada vurgulanmaya çalışılan husus, (İslami finans konularına nispeten) günümüzde İslam iktisat ve maliye tarihinin ihmal edildiğidir. Bu meyanda söz konusu çalışmanın temel inceleme konusu, daha önce iktisadi ve mali perspektiften araştırma konusu yapılmamış olan İbn Cübeyr'in iktisadi ve mali görüşlerini incelemektir. Böylece mevcut çalışmanın literatüre bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Farklı bir deyişle, İbn Cübeyr'in (d. 1145 - ö. 1217) kaleme aldığı seyahatnameyi konu edinen bu çalışma, yukarıda sözü edilen bu literatür eksikliğine dikkat çekmek, İslam iktisat ve maliye tarihini farklı bir pencereden düşünmek maksadıyla kaleme alınmıştır.¹ İbn Cübeyr,

¹ Bu incelemede, Mehmet Öztekin tarafından 2021 yılında tercümesi yapılmış olan eser dikkate alınmıştır. Bkz. İbn Cübeyr. (2021). *İbn Cübeyr seyahatnamesi Endülüs'ten Hicaz'a*. Tercüme Mehmet Öztekin, İstanbul: Nizamiye Akademi. Bu çalışmada tercüme esere başvurulmuş olması esasında çalışmanın temel kısıtıdır. Çünkü tercümede meydana gelen eksiklikler ve yanlışlıklar dolayısıyla doğrudan çalışmayı da olumsuz yönde etkilemiş olacaktır. Tercümesi yapılan eserin orijinal versiyonu için bkz. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr. Beyrut: Daru Sader. Ayrıca bu Eserin İngilizce tercümesi için bkz. Wright, W. (1907). *The travels of Ibn Jubair*. (Revised by M. J. De Goeje), Leyden: E. J. Brill. İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin çevirisindeki farklılıklar için bkz. Bonebakker, S. A. (1972). Three manuscripts of Ibn Jubayr's Rihla. *Rivista degli studi orientali*, 47, 235-245.

seyahatnamesinde² (seyahat ettiği güzergâh Resim 1’de görülebilir) Sicilya’dan Ortadoğu’ya, Kuzey Afrika’ya, Anadolu’ya ve farklı bölgelere yapmış olduğu seyahatini kaleme almıştır. Bilindiği üzere bu ve benzeri seyahatnameler; devletler, ülkeler, şehirler ve toplumlar hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Seyahatnameler bu bilgileri sunarken, bahsi geçen toplulukların özellikle iktisadi, mali ve devlet idaresi konuları hakkında da önemli bir muhtevayı içerebilmektedir. Bu yönüyle, örneğin Orman (2010), İslam ekonomisinin kaynaklarını sıralarken her ne kadar seyahatnamelere yer vermese de tarih ve coğrafya kaynaklarına büyük bir önem atfetmekte ve bu kaynakların İslam iktisat ve maliye tarihi açısından taşıdığı potansiyele vurgu yapmaktadır. Tarih ve coğrafya alanında ortaya koyulan kaynakların doğrudan iktisadi ve mali meseleler üzerinde odaklanan çalışmalar olmadığı bilirse de bu kaynakların gerek genel ekonomi gerekse vergi, kamu harcaması³ gibi mali konuları ihtiva ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu yönüyle İbn Cübeyr’in seyahatnamesi de sıralanan bu alanlarda kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Diğer yandan İbn Cübeyr’in seyahatnamesinin kaleme alındığı dönem, Schumpeter (1883-1950) tarafından “Great Gap” (Büyük Boşluk) olarak tasniflenen bir döneme denk düşmektedir. Bilindiği üzere Schumpeter (1997), 7. yüzyıl ile 13. yüzyıl aralığını insanlık tarihinde (ve tabii özellikle Avrupa tarihi açısından) büyük boşluk/karanlık çağ olarak adlandırmakta ve böylece bu dönemin inceleme konusu yapılmasına gerek dahi duyulmadığını ileri sürmektedir. Ancak bu dönem her ne kadar Avrupa için *karanlık bir dönemi* çağrışırsa da İslam toplumları açısından bu dönem *altın çağ* olarak tanımlanmaktadır.⁴ Özellikle İslam ekonomisi ve maliyesi alanlarında bu dönemde İslam alimlerinin önemli eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.⁵ el-Maverdi (1966)⁶, İmam Ebu Yusuf (1963)⁷ bu

² İngilizce kaynaklarda “göç, sefer” manasına gelen “rihla” kavramı kullanılmıştır. Bkz. Netton, I. R. (1991) Basic structures and signs of alienation in the “Rihla” of Ibn Jubayr, *Journal of Arabic Literature*, 22(1), 21-37.

³ Kamu harcaması tabiri günümüz maliye sisteminde başvurulan bir kullanımdır. Bu kullanım ile kastedilen mana devlet tarafından topluma yönelik yapılan harcamalar şeklindedir. Bu nedenle nadir de olsa literatürde devlet harcamaları kullanımı da bulunmaktadır. Yaygın kullanımında ötürü çalışmada kamu harcaması kullanımı tercih edilmiştir.

⁴ “Great Gap” kavramına ilişkin tartışmalar için bkz. Ghazanfar, S.M. (1995). History of economic thought: the Schumpeterian great gap, the lost Arab. Islamic legacy and the literature gap, *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 234–53; Ghazanfar, S.M. (Ed.). (2004). *Medieval Islamic economic thought: filling the “great gap” in European economics*. Foreword by S.Todd Lowry, London: Routledge Curzon.

⁵ Bkz. Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic economic thought: contributions of Muslim scholars to economic thought and snalysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing; Kallek, C. (2004b). *İslam iktisat düşüncesi tarihi: harac ve emval kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları; Siddiqi, M. N. & Ghazanfar, S.M. (2001). Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf’s (731-798 ad) economics of public finance. *History of Economic Ideas*, 9(1), pp. 13-38.

⁶ Bkz. Yeşilyurt, Ş. (2021). İslam maliye tarihi literatürünün teşekkülüne bir katkı: Maverdi ve kamu maliyesi. Şahin Karabulut (Ed.), *Maliye biliminde gelenekçi ve yenilikçi yaklaşım ve gelişmeler: kamu harcamaları, kamu gelirleri, bütçe* (169-188. ss.). Ankara: Gazi Kitabevi Kallek, C. (2004a). Mâverdî’nin ahlâkî, içtimaî, siyasî ve iktisadî görüşleri, *Divan İlmi Araştırmalar*, 17, 219-265.

⁷ Bkz. Yeşilyurt, Ş. (2015), İmam Ebu Yusuf’un kamu maliyesi alanına katkısı, *Maliye Dergisi*, 69, 97-117.

isimlerden ön plana çıkanlarıdır ve bu isimler tarafından kaleme alınan eserler İslam maliye literatürüne önemli katkılar sunmuşlardır.

Ancak Keeler (2019), İslam tarihine ilişkin ileri sürülen ve literatürde kabul gören *altın çağ* görüşüne karşı çıkmaktadır. Çünkü bu tanımlama, kendi içerisinde her ne kadar bir övgü barındırsa da esasında bu tabir İslam'a ve dolayısıyla Müslümanlara tarihte bir *figüranlık* rolü biçmektedir. Böylece İslam'a yönelik günümüz medeniyetinin şekillenmesinde ana takımı destekleyen bir *tali kol* benzetmesi yapılmaktadır. Netice itibariyle günümüzdeki baskın görüş, ilerlemeci bir zihniyete sahiptir ve bu da İslam'ı sarih bir şekilde anlamamızı engellemektedir. Bu nedenle Keeler (2019)'a göre, *altın çağ* metaforu Müslümanları derinleşen bir krize doğru götürmektedir. Farklı bir deyişle; ilgili dönem, bir *altın çağ* olarak günümüz toplumunun şekillenmesinde üstlenen rol ile değil; aksine İslam tarihinin kendi dinamikleri içerisinde değerlendirilmelidir. Bu yönüyle İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan seyahatnamenin, bu dinamikler ekseninde değerlendirilmesi oldukça önemlidir.

İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan seyahatnamenin taşıdığı önemi nazarı dikkate aldığımızda, bu seyahatnamenin Arap edebiyatı için mümtaz bir konuma sahip olduğu ve hatta kendinden sonra ortaya konulan seyahatnamelere esin kaynağı teşkil ettiği kabul edilmektedir. Özellikle meşhur seyyah İbn Battuta'nın, bu seyahatnameden derin bir şekilde etkilendiği bilinmektedir. Hatta Netton (1991: 21) bu etkileşim hakkında İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin, başta İbn Battuta'nunki olmak üzere sonraki seyahatnameler için bir "prototip" olduğunu iddia etmiştir.⁸

İbn Cübeyr'in seyahatnamesini gerek İslam iktisat ve maliye tarihine dair muhtevası gerekse seyahatname alanında özgün bir yere sahip olması ve kendinden sonra gelen seyyahları etkilemesi yönleriyle bu seyahatnamenin tarihsel bir perspektiften incelenmesi dikkate değerdir. Ancak şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İbn Cübeyr, bu seyahati kapsamında farklı idarecilerin yönetimleri altında birçok bölge ve şehri ziyaret ettiğinden hassaten vergisel uygulamalar açısından bölgeler arası farklılıkların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Bu yönüyle İbn Cübeyr'in gözlemleri neticesinde ortaya çıkan hususlara dair değerlendirmelerin o bölgelere mahsus olduğu göz ardı edilmemelidir. Diğer yandan seyahatname boyunca İbn Cübeyr, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'den büyük övgülerle söz etmiştir. Bu övgülerin ardında askeri başarıları olduğu kadar vergisel anlamda uygulamaya koyulan politikaların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle de Hicaz bölgesinde hacılara yüklenmiş olan vergilerin kaldırılması, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin uzun yıllar bu bölgede *hoş bir seda* ile anılmasına olanak sağlamıştır (Peters, 1994: 109; Bush-Joseph, 2013: 53).

⁸ Euben (2006) ve Öztürk (2019) her iki seyahatnamenin bir değerlendirmesini gerçekleştirmişlerdir. İlgili değerlendirmeler için bkz. R. L. Euben, (2008). *Journeys to the other shore: Muslim and western travelers in search of knowledge*. Princeton: Princeton University Press; Abdülaziz Öztürk, (2019). İbn Cübeyr ve İbn Battûta'ya göre Orta Çağ'da Akdeniz (*Yüksek Lisans Tezi*, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü).

Yine de İslam maliye tarihi açısından İbn Cübeyr'in seyahatnamesi literatürde mümtaz bir yere sahiptir ve bu seyahatnamenin kamu maliyesi penceresinden ele alınmasının literatüre bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Çünkü söz konusu seyahatname İslam tarihinde erken dönemlerde kaleme alınmış bir eserdir ve bu eser bünyesinde mali olaylara önemli düzeyde yer vermiştir. Dahası, mevcut literatürde seyahatnamelerin İslam maliye tarihi açısından incelenmemiş olmasından naşi mevcut çalışmanın özgün değerinin olduğu düşünülmektedir.⁹ Bu minvalde mevcut çalışma, belirtilen hususlardan ötürü literatürden farklılaşmaktadır.

İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde İbn Cübeyr'in hayatı öz bir şekilde ele alınacaktır. Daha sonra ikinci bölümde hem kamu gelirleri hem kamu harcamaları hem de kamu maliyesinin idaresi özelinde, İslam maliye tarihi açısından seyahatnamenin ele aldığı konuların tartışılması gerçekleştirilecektir. Çalışmanın sonuç kısmında eserin genel bir değerlendirmesi ortaya konulacaktır.

1. İbn Cübeyr'in Hayatına Kısa bir Bakış

Endülüslü bir seyyah olarak bilinen İbn Cübeyr'in künyesi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el- el-Kinânî el-Belensî'dir.¹⁰ Baba mesleği olan katiplik, şairlik gibi meziyetleri olsa da İbn Cübeyr; ününü, yapmış olduğu hac seyahati neticesinde kaleme almış olduğu seyahatnameden almıştır (Dejugnat, 2017: 129). Künyesinde yer alan ibareden hareketle seyahatnamesi *Rihletü'l-Kinânî* olarak nam salmıştır. Diğer yandan İbn Cübeyr'in bu seyahate çıkma gayesi de oldukça ilginçtir: İbn Cübeyr bulunduğu bir mecliste zorla alkol almaya zorlanmış ve yaşadığı bu acı ve talihsiz deneyimden duyduğu nedamet neticesinde, işlemiş olduğu bu günaha kefaret olması gayesiyle, hac seyahatine çıkmıştır (Netton, 1991: 22). Ancak bu yaygın görüşe karşın Dejugnat'a (2017) göre bu seyahatin esas gayesinin ne olduğu oldukça tartışmalıdır.

Varlıklı bir ailede doğan ve daha sonra varlıklı bir aileden yapmış olduğu evlilik neticesinde önemli miktarda servet sahibi olan İbn Cübeyr, gerçekleştirdiği bu seyahatlerde maddi bir zorluk çekmemiştir. Diğer yandan kaleme almış olduğu seyahatnamenin ortaya konulmasında ve bu seyahatnamenin nam kazanmasında İbn Cübeyr'in henüz çocukluk dönemlerinde almış olduğu iyi bir eğitimin de etkili olduğu bilinmektedir (Okur, 2022: 376). Bu yönüyle İbn Cübeyr, eğitim faaliyetlerinden geri durmamış ve seyahat ettiği bölgelerde dahi eğitimine büyük bir önem atfetmiştir. İbn Cübeyr'in sahip olduğu bu eğitim kapasitesini, kaleme aldığı seyahatnamenin yazımından da okumak mümkündür. Gezdiği yerleri tasvir etmede ve tecrübe ettiği konuları kaleme almada sahip olduğu bu başarı, almış olduğu iyi eğitimin bir neticesi olarak düşünülmektedir. Bu yönüyle İbn Cübeyr'in günümüzde dahi

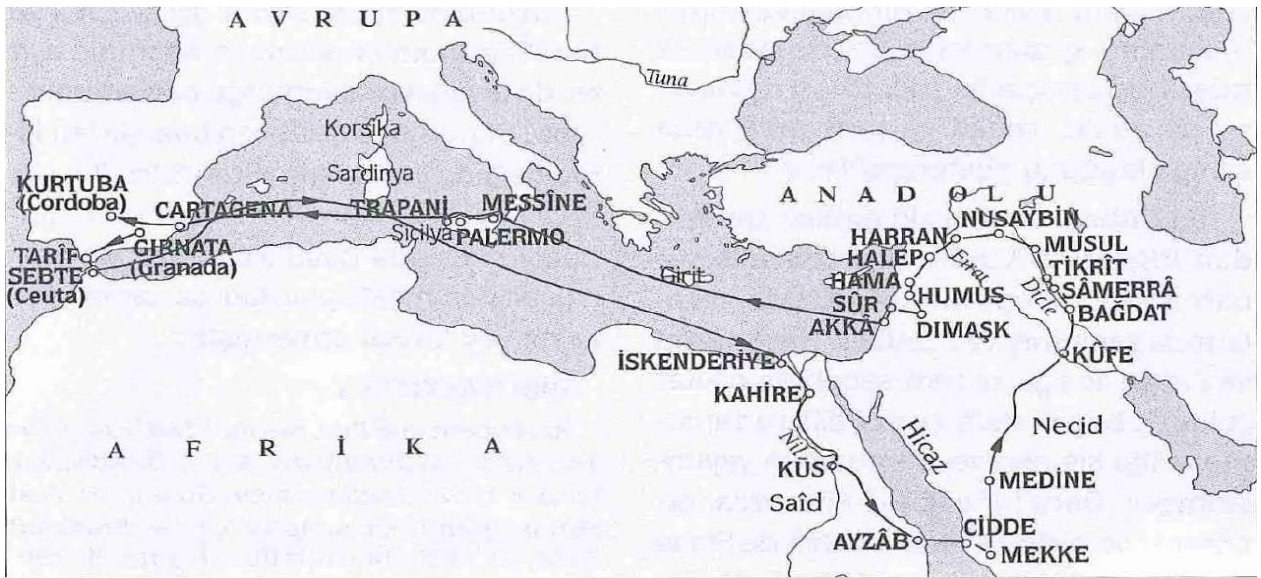
⁹ Fakat çok dar ve kısıtlı bir çerçevede de olsa Netton (1991), İbn Cübeyr tarafından ele alınan vergisel konuları değerlendirme yoluna gittiğini vurgulamak gerekmektedir.

¹⁰ İngilizce kaynaklarda İbn Cübeyr'in isminin oldukça farklı versiyonlarda ele alındığı görülmektedir. Dahası bu kullanımların yoğun ve farklı olması oldukça ilginçtir. İbn Jubayr, İbn Gubayr, İbn Djubayr, İbn Jubair, İbn Gubair, İbn Yubayr, İbn Goubair, İbn Giobeir bu kullanımlara verilebilecek bariz örneklerdir (Bush-Joseph, 2013: 10).

tanınmış olması ve sesini yüzyıllar sonrasında başarılı bir şekilde duyurabilmesi, onun gelecek nesiller için edindiği bilgeliği koruyarak yolculuğunun bir kaydını dikkatlice tutmasından kaynaklanmaktadır (Bush-Joseph, 2013: 7).

1183 yılında (bazı kaynaklarda 1182 yılı olarak da belirtilse de) Gırnata'dan yola çıkan İbn Cübeyr; fırtınalı ve şiddetli yağışlarla başlayan seyahati kapsamında -Resim 1'de görüldüğü üzere- dönemin önemli İslam şehirlerini, beldelerini gezmiş ve buralara ilişkin gözlemlerini seyahatnamesinde kaleme almıştır. 1183 yılında başlayan bu seyahat, 1185 yılında başladığı yerde (Gırnata'da) nihayete ermiştir. Bu seyahatten başka İbn Cübeyr'in yapmış olduğu seyahatlerin de olduğu bilinmektedir. Farklı bir deyişle, İbn Cübeyr, 1183 yılındaki ilk seyahatine ek olarak, 1189 ile 1217 yıllarında, farklı seyahatler de gerçekleştirmiştir.

Resim 1: İbn Cübeyr'in Seyahat Güzergahı

Kaynak: Karaarslan, 1999: 401.

İbn Cübeyr, yapmış olduğu bu seyahatlerde sadece gezip gördüğü yerler hakkında bilgi toplamamış ayrıca gittiği bölgelerdeki İslam alimlerinden önemli dersler de almıştır. Dahası edinmiş olduğu bu bilgileri yaşadığı yere (yani Kurtuba'ya) döndüğünde öğrencilerine de aktarmıştır. Örneğin, Hafız Ebu Muhammed el-Münziri, Hafız Ebü'l-Hüseyn Ali el-Kureşi ve Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerişi gibi isimler, İbn Cübeyr'in tanınmış öğrencilerinden bazılarıdır (Karaarslan, 1999: 401).

Bu yönüyle İbn Cübeyr sadece bir seyyah değil aynı zamanda bir alim hüviyetini de yüklenmiştir. Hem bir seyyah olması hem de gittiği yerlerde ilim meclislerinde bulunma gayretinden ötürü İbn Cübeyr'in kaleme almış olduğu seyahatnamenin İslam maliye tarihi açısından büyük bir önem taşıdığını kolaylıkla ifade etmek mümkündür. Diğer yandan İbn Cübeyr'in seyyah ve alim vasıflarının yanı sıra iyi de bir yazar olduğunu söylemek mümkündür; bu değerlendirmeyi İbn Cübeyr'in seyahatnamenin tanzimindeki başarısından da teyit etmek mümkündür.

2. İslam Maliye Tarihi Perspektifinden Seyahatnamenin İncelenmesi

Bilindiği üzere kamu maliyesi; temelde kamu gelirleri, kamu giderleri ile bu ikisi arasındaki ilişkiyi (kamu mali idaresini) ele almaktadır. Tıpkı günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de kamu maliyesini oluşturan bu üç unsur bir arada varlığını sürdürmüştür. İbn Cübeyr'in seyahatnamesini kamu maliyesini oluşturan bu unsurlar açısından dikkate aldığımızda, ilgili seyahatnamede hem kamu gelirleri ve kamu giderleri hem de bunlar arasındaki ilişki yönünden kıymetli bilgilerin yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak şu hususa da dikkat çekmekte fayda vardır: Seyahatnamede yer alan uygulamalar ve gözlemler farklı bölgeler ve idareler altında farklılık sergileyebilmektedir. Bu nedenle bu uygulamaların doğrudan doğruya İslam'ın asli kaynaklarından (Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i seniyye) neşet etmiş uygulamalar olduğu düşüncesine sahip olunmamalıdır. Farklı bir ifadeyle, bu uygulamaların Müslüman devletlere ait uygulamalar olduğu ve ancak ilgili dönemdeki devlet idarecilerinin yukarıda belirtilen kaynaklara mugayir tutum ve davranışlarının da olabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu yönüyle, aşağıda da etraflıca tartışıldığı üzere, seyahatnamede ağır vergi yüküne veya vergi mükelleflerine yönelik uygunsuz tutum ve davranışlara rastlamak mümkündür ki İbn Cübeyr de bu uygulamaları şiddetli bir şekilde eleştirmekte ve bunların İslam'a uygun tutum ve davranışlar olmadığını altını önemle çizmektedir (Bush-Joseph, 2013: 55).

2.1. Kamu Gelirleri Açısından Değerlendirme

İbn Cübeyr, seyahati esnasında Müslüman idareciler tarafından tarh ve tahsil edilen bir takım kamu gelirleri hakkında tespit ve görüşlerini ortaya koymuştur. Bu yönüyle seyahatnamede ele alınan kamu gelirlerini zekât, gümrük vergileri, öşür (ve haraç) ve cizye şeklinde sıralamak mümkündür. Bilindiği üzere bu vergiler vergi mükellefiyetlerine göre, Müslüman idareciler tarafından Müslümanlara (zekât ve öşür) ve Müslüman olmayanlara (haraç ve cizye) uygulanmıştır. Diğer yandan İbn Cübeyr ilgili seyahatnamede gayrimüslimlerin idaresi altında bulunan bölgelerde yaşayan ya da o bölgelerden geçmek durumunda olan Müslümanlara, ilgili bölgelerin idarecileri tarafından uygulanan vergi türlerinden de söz etmiştir.

Belirtildiği üzere, İslam maliye sisteminde önemli bir konuma sahip olan zekâta ilişkin bilgiler İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde yer almıştır. İbn Cübeyr, seyahatinin ilk dönemlerinde İskenderiye'de zekâta ilişkin yaşadığı talihsiz bir olayı ele almıştır. Buna göre İskenderiye emiri, içinde İbn Cübeyr'in de bulunduğu kafilide yer alan hem yolcuların hem de onların yanında bulunan malların ve eşyaların kaydının tutulmasını istemiştir. Bu kayıt işleminden sonra bu kişiler ayrıca zekât ödemeye mecbur tutulmuşlardır. Ancak bu uygulama, İbn Cübeyr'in (2021: 86) de ifade ettiği üzere, haksız bir uygulamadır. Çünkü zekâtın tarh ve tahsil edilmesinde uygulanan *nisap miktarı ile zekâta tabi unsurların elde edilmesinin üzerinden bir yıl geçmesi kurallarının* burada ihlal edilmesi suretiyle ilgili kişiler, zekâtı ödemeye zorlanmışlardır. Dahası bu kişilere itimat edilmeyip yanlarında başka mal bulunup bulunmadığının teyit edilmesi maksadıyla bu kişilerin Kur'an-ı Kerim'e el basarak yemin

etmeleri de istenmiştir. İskenderiye’de yaşanan bu olayın bir benzeri Mısır’ın İhmin, Küs, Münyet İnü’l Hasib kentlerinde de tecrübe edilmiştir. İbn Cübeyr’e (2021: 100) göre, Allah için yola çıkmış bu insanlardan vergi (zekât) almak bir yana, bunlara zekât verilmesi gerekmektedir.

Yalnız yukarıda ele alınan haksız uygulama hakkında şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: İlgili haksızlık, bölge idarecilerinden mi kaynaklanmaktaydı yoksa devlet idaresinden mi? Daha net bir ifadeyle; yukarıda sunulan zekât hususunda, adaletsiz bir vergi uygulamasına gidilmesi dönemin Sultanı Selahaddin-i Eyyubi’den mi ya da bölge idarecilerinden mi kaynaklıdır? Bu husus hakkında İbn Cübeyr, ilgili adaletsizliğin doğrudan doğruya bölge idarecilerinin kötü idaresinden kaynaklandığının altını çizmiş ve Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin bu çirkin işlerle ilgisinin olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir. Dahası Sultanın haberi olsaydı, muhakkak tahsil edilen bu zekât gelirleri ilgili kişilere iade edilirdi; çünkü İbn Cübeyr’e (2021: 86) göre Sultan Selahaddin-i Eyyubi, adaletli bir kişidir ve devlet idaresinde adalete büyük bir önem vermiştir.¹¹

Bu dönemde yaygın bir uygulama alanı bulan kamu geliri türlerinden bir diğeri gümrük vergileridir ve İbn Cübeyr bu vergi hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* tabirlerini kullanmaktadır. Çünkü Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin birçok bölgede bu verginin *hacılardan* alınmaması ve dahası bu vergiyi bizzat kendisi tarafından bölge idarecilerine ödeyeceğini taahhüt etmesine karşın, gümrük vergilerinin birçok bölgede uygulandığını müşahade etmekteyiz. Böylece İbn Cübeyr, bu vergilerin çokluğunu ve ödenmemesi durumunda hacıların (vergi mükelleflerinin) maruz kaldığı yaptırımları dikkate alarak gümrük vergilerini yoğun bir şekilde eleştirmiştir.

Gümrük vergilerinin alınmasının ardında yatan nedenleri dikkate aldığımızda (bilindiği üzere ilgili dönemde gümrük vergileri devletlerin önemli gelir kalemleri arasında sayılmaktadır), gümrük vergilerinin mevcudiyeti ve tahsil edilmesi, vergi mükelleflerin can ve mal güvenliğinin teminat altına alındığına delalettir. Farklı bir ifadeyle, gümrüklerde tahsil edilen bu vergiler kişilerin can ve mal güvenliğinin teminatı olarak görülmüştür (İbn Cübeyr, 2021: 305). Dolayısıyla söz konusu dönemde sadece Müslümanların idaresi altında olan bölgelerde değil, gayrimüslimlerin denetiminde olan bölgelerde de gümrük vergisi kamu gelirleri arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Gümrük vergileri, sadece ticaret yapılan ürünler üzerinden değil; tıpkı hacılardan da tahsil edilmesi örneğinden de görülebileceği üzere, daha geniş alanda uygulanan bir vergi türünü temsil etmiştir.

Diğer yandan ilgili dönemde gümrük vergilerinin politik bir araç olarak da kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin Frenkler’in (gayrimüslimlerin) idaresi altında bulunan Tibnin’de, Mağripli Müslümanlardan daha yüksek miktarda gümrük vergisi tahsil edilmiştir. Bunun temel nedeni ise geçmişte Frenkler ile Müslümanlar arasında çıkan bir savaşta, Magripli Müslümanların diğer Müslümanları desteklemiş olmalarıdır. Bunun neticesinde

¹¹ Netton (1991: 35), belirtilen bu yönleriyle Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin İbn Cübeyr için büyük bir kahraman olduğunu belirtmiştir.

Tibnin idaresinde bulunan gayrimüslimler, batıdan gelen Müslümanlardan daha yüksek vergi alma yoluna gitmişlerdir (İbn Cübeyr, 2021: 319). Böylece söz konusu dönemde vergiler politik bir amaç kapsamında ve belirli bir kesimi cezalandırma gayesiyle de kullanılmıştır.

Yukarıdaki gelirlere ek olarak, İbn Cübeyr (2021: 110) seyahatnamesinde gayrimüslimlerden alınan *öşür* vergisinden de söz etmiş ve doğru yoldan sapmış olan bazı yöneticilerin bu vergiyi Müslümanlara da uyguladığını dile getirmiştir. Bu vergi her ne kadar *haraç* olarak bilinse de çalışmada *öşür* kelimesinin kullanılmış olması, kuvvetle muhtemel mütercimnin çevirisinden kaynaklanmaktadır.¹² Çünkü toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler, vergi mükellefinin Müslüman olup olmamasına göre farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bu yönüyle Müslümanlardan toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler *öşür*; Müslüman olmayanlardan toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler ise *haraç* olarak nitelendirilmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus, gayrimüslimlerin muhatap olduğu vergilerin Müslümanlara da uygulanmasıdır ve İbn Cübeyr, söz konusu bu verginin Müslümanlara da uygulanmasının adaletsizliğe yol açtığını ifade etmiş; böylece ilgili verginin uygulanmasını eleştirmiştir.

İbn Cübeyr (2021: 254) tarafından ele alınan bir diğer kamu geliri türü cizye ödemeleridir. Seyahatnamede, her ne kadar sınırlı bir bilgi olsa da söz konusu dönemde Konstantin hükümdarı tarafından Emir Mesud'a (Gıyaseddin Mesud bin Keykavus ö. 1308) cizye ödendiği bildirilmiştir. Bu bilgi, o dönemde İslam idaresi ile Konstantin arasındaki ilişkiyi ele alması ve Müslümanların Konstantin'den vergi aldığını belirtmesi açısından kıymetlidir. Çünkü tarihte vergiler sadece kamu hizmetlerini finanse etmek maksadıyla tahsil edilmemişlerdir; vergilerin ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere, tarihsel süreçte siyasi fonksiyonları da olmuştur. Farklı bir deyişle, günümüz maliye sisteminde vergilerin tahsilinin ardında yatan esas unsurun mali fonksiyon olduğu bilinse de geçmiş dönemde vergilerin siyasi yönlerinin de olduğu aşikardır. Konstantin'den alınan bu vergi, kamuya (devlete) gelir temininin yanı sıra siyasi özelliği açısından da dikkate şayandır. Yukarıda da ele alındığı üzere, benzer bir uygulamayı Tibnin idaresinde bulunan gayrimüslimler tarafından batıdan gelen Müslümanlara yüklenen vergilerde de görmek mümkündür. Belirtilen bu vergi türlerine ek olarak, bu bölgede ikamet eden Müslümanlardan ayrıca baş vergisi ile Müslümanların yetiştirdikleri meyvelerden alınan vergiler de tahsil edilen diğer vergi türleridir (İbn Cübeyr, 2021: 320).

2.2. Kamu Harcamalarına Dair Değerlendirmeler

İbn Cübeyr, seyahatnamesinde kamu gelirlerine ek olarak ilgili dönemde yapılmış olan kamu harcamalarına ilişkin de önemli bilgiler paylaşmıştır. İmamlara ve mezar görevlilerine yapılan maaş ödemeleri; kamuya yarar sunan okul-medrese, hamam, hastane, akıl hastaneleri,

¹² Editörün dikkati ve uyarısı neticesinde eserde bahsedilen verginin “uşûr” yani “gümrük vergisi” olabileceğini söylemek mümkündür. Bu verginin, bilinen “öşür” den farklı olmakla beraber, çeviri eserlerde Türkçeye zaman zaman “öşür” diye çevrildiği bilinmektedir. Çeviri metinde bahsi edilen verginin “tüccarlardan tahsil edildiği” ifadesi söz konusu değerlendirmeyi önemli kılmaktadır. Editörün bu kıymetli katkısı için teşekkür ederim.

kütüphane gibi yapılar için yapılan harcamalar; yollar ve köprülere yapılan masraflar ile yetimlere yönelik sosyal harcamalar ilgili dönemde yapılan kamu harcamalarına verilebilecek temel örneklerdir. Bu ve benzeri harcamalar doğrudan devlet idaresi tarafından ifa edildiği gibi ayrıca vakıflar da ilgili harcamaların finansmanında önemli bir kaynağı teşkil etmiştir. Diğer yandan vakıflar vasıtasıyla olmayıp toplumun önde gelenlerinin şahsi olarak yaptıkları ve topluma fayda sunan harcamaları da bu minvalde düşünmek mümkündür. Örneğin İbn Cübeyr (2021: 290), bu harcamalardan topluma fayda sağlayanlar için (örneğin çeşmeler hakkında) *kamu malı* tabirini kullanmaktadır. İslam tarihi açısından kamu mallarına ve bunların finansmanına ilişkin tartışmaların ve düşüncelerin ilgili dönemden itibaren mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Cübeyr, yukarıda da ifade edildiği üzere, sadece kamu gelirleri hakkında değil, ayrıca kamu harcamaları konusunda da önemli bilgiler vermiştir. Bilhassa kamu harcamalarının finansı konusunda verdiği ayrıntılı bilgiler günümüz devletlerine, alternatif bir finans kaynağı sunması açısından ışık tutmaktadır. Örneğin ilgili dönemde okul-medrese, hamam, hastane, kütüphane gibi kamuya yararlı yapıların inşasında vakıflardan istifade edilmiştir. Bu durumu İbn Cübeyr'in İskenderiye'ye yapmış olduğu seyahatte sarıh bir şekilde görmek mümkündür. Bu bağlamda tıpkı İbn Cübeyr (2021: 87-88) tarafından ileri sürüldüğü üzere, Sultan Selahaddin-i Eyyubi, eğitim faaliyetlerine büyük bir önem vermiş ve alimlerle öğrencilerin istifadesine sunulmak üzere medrese, barınma yerleri, kütüphane, hamam ve hastane tesis etmiştir. Tüm bu masraflar, kurulan vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bunlara ek olarak burada eğitim gören öğrencilerin iâşesi de bu vakfın harcamaları arasında olmuştur. Bu vakfın temelde iki gelir kaynağının mevcut olduğu bilinmektedir: Gayrimüslim halktan alınan vergiler ile Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin şahsi gelirlerinin sekizde beşi. Diğer yandan, bu gibi kamuya hizmet sunan kurumların varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi adına Sultan Selahaddin-i Eyyubi, vakıfların resmileştirilmesini (yasal zeminin güçlendirilmesini) temin etmiş ve böylece topluma önemli katkılar sunan bu harcamalarda sürekliliğin sağlanmasına olanak tanımıştır.

İlgili dönemde İskenderiye'de kamu harcamasına örnek teşkil edecek bir husus ise burada mescitlerin çok olması ve bu mescitlerde görev alan imamların düzenli maaş almalarıdır. Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin maaş bağladığı bu imamlara yapılan ödemeler, kamu harcamalarına temel bir örnek teşkil etmektedir. İmamlara ilaveten maaş ödemesi yapılan bir diğer kesim ise mezarların bakımlarını üstelenen kişilere yapılan ödemeler olmuştur (İbn Cübeyr, 2021: 90). Bu maaş ödemeleri, vakıflar aracılığıyla karşılanmasının yanı sıra devlet bütçesinden de karşılanmıştır.

Diğer yandan İbn Cübeyr (2021: 93), seyahatnamesinde hastanelere büyük bir önem atfetmiş ve bunların hem personel hem de diğer harcamaları hakkında etraflıca bilgiler sunmuştur. Bunlar arasında akıl hastaneleri de önemli bir yere sahiptir. Kahire'de yer alan akıl hastanesi, bunun tipik bir örneğidir. Bu akıl hastanesinde ilaç hazırlamadan hasta odalarına ve hastalıklara ilişkin araştırmalar yapılmasına olanak sağlayacak çeşitli harcama kalemlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu hastanelerin harcamaları, yukarıda da sunulduğu üzere ya

vakıflar vasıtasıyla ya da devlet hazinesinden (Sultan'ın şahsi hazinesinden de) yapılmıştır. Örneğin Bağdat'ta bulunan hastane hem çalışan sayısı hem de sahip olduğu bina yapısı itibarıyla dikkat çekicidir. İlgili dönemde bu hastanede 52 doktor ile bu doktorlara yardımcı olacak düzeyde birçok hizmetli istihdam edilmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 249). Kahire ve Bağdat'a ek olarak Musul, Nusaybin, Harran, Halep, Hama, Humus, Şam gibi önemli şehir merkezlerinde de hastanelerin varlığı görülmektedir. Hem umuma yönelik hastaneler hem de akıl hastalarına mahsus olan hastanelerinin mevcudiyeti ilgili dönem Müslüman topraklarında sunulan kamu hizmetinin (ve tabii kamu harcamasının) boyutunu bir nebze de olsa ortaya koymaktadır.

Bu dönemde bölgelerin imarında fayda sunacağı düşünülen yol ve köprülerin inşası da kamu harcamaları açısından dikkate değerdir. Nil boyunca yapılan kemerli köprüleri betimleyen İbn Cübeyr (2021: 94), bunların hem askeri hem de iktisadi ve mali yönlerden topluma ve devlete büyük bir katkı sunduğunun altını önemle çizmiştir. Bu hizmetlerden farklı olarak, topluma fayda sunduğu bilinen diğer bazı kamu hizmetlerinin de bu dönemde sunulduğunu bilmekteyiz. İkamet edilen evlerin aralarına suyollarının inşası, su biriktirilen büyük havuzların mevcudiyeti, yağmur suları için su sarnıçlarının tesis edilmesi gibi imar faaliyetleri bu kamu hizmetlerine örnek olarak sunulabilir.

Bu imar faaliyetlerinden özellikle yol ve köprülerin inşası neticesinde bu bölgelerde güvenliğin sağlanması da önemli bir kamu harcaması türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle hacıların ve yolcuların güvenliğinin sağlanmasında, bu yerlerde bekçilerin bulunduğu ve bu bekçilere yönelik çadırların da inşa edildiği ve böylece kamu güvenliğinin de sağlanması yoluna gidildiği bilinmektedir. Kuşkusuz bu imar faaliyetleri ile kamu güvenliğini temin etmeye yönelik kamusal hizmetler, kamu harcamalarının çerçevesinin çizilmesine yardımcı olabilmektedir.

Belirtilen bu kamusal hizmetlerden farklı olarak, bu dönemde bilhassa hacıların seyahat güzergahları üzerinde bulunan çadır kentlerde kaybolan hacıların bulunması ve seyahat grubuna tekrar dahil edilmesi için kurulan bürolar da bir kamu hizmetini temsil etmektedir. Bu bürolarda görev alan memurlar vasıtasıyla kaybolan hacının memurlarca deveye bindirilmesi ve tellal yardımıyla hem isminin hem de eşkalinin etrafa duyurulması yoluyla kafilesine ulaştırılması hedeflenmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 208). Sunulan bu hizmet, kuşkusuz bir amme hizmetini temsil etmiş ve bu kamusal hizmet kaçınılmaz olarak kamu harcamasına neden olmuştur.

Diğer yandan, toplumsal fayda sağlayan sosyal harcamaların da ilgili dönemde yaygın bir şekilde uygulama alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Şam'da yetim çocuklara yönelik yapılan harcamalar, bu anlamda ön plana çıkan harcamalar arasındadır. İbn Cübeyr (2021: 289), Şam'da yetim çocuklar için yapılan bu kamu harcamalar için *şehrin medar-ı iftihar*ı değerlendirmesini yapmıştır.

Yukarıda ele alınan kamusal hizmetlerin finansmanı konusuna baktığımızda, İbn Cübeyr bu kamusal hizmetlerin (vergiler haricinde) iki yöntemle karşılandığını belirtmektedir: Vakıflar

ve devletin önde gelenlerinin veya zenginlerin topluma fayda sağlayan alanlarda yaptığı harcamalar. Her iki kaynaktan yapılan harcamalar hakkında İbn Cübeyr (2021: 148), *Allah (cc) yoluna vadesiz güzel bir borç* tanımlamasını yapmıştır. Bu tanımlama esasında oldukça ilginç ve günümüz kamu maliyesi açısından gerekli bir örnekleme temsil etmektedir. Çünkü İslam inancında insan hayatı, içinde yaşadığı dünyadan ibaret değildir; İslamiyet'te dünya hayatı ahiret inancı ile desteklenmiştir. Bu yönüyle gerek vakıflar gerekse de toplumun önde gelenlerinin toplum lehine yaptıkları harcamalar (amme harcamaları), günümüzde de kamu harcamalarının finansı açısından önemlidir. Günümüzde devletin büyüklüğünün bir göstergesi olan devlet harcamalarının yapısında bir büyümenin olduğu aşikardır. Bu nedenle vakıfların sunabilecekleri bu katkılar büyük miktarlarda olamayabilirler. Ancak bu kaynaktan yapılan harcamaların günümüzde sosyal harcamalara denk düşmesi; günümüz devletleri ve toplumları için büyük önem arz etmektedir.

İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde bu anlamda yukarıda belirtilen kaynaklar açısından önemli uygulama örnekleri mevcuttur. Örneğin İbn Cübeyr'in seyahatte bulunduğu kafilede, Emir Mesud'un kızı Melike Hatun, Musul yöneticisi İzzeddin'in annesi ve Horasan şehirlerinden İsfahan'ın yöneticisi olan Dekus'un kızı da bulunmuştur. İbn Cübeyr (2021: 209), seyahat esnasında bu isimlerin, hassaten Melike Hatun'un, yaptığı harcamalara dikkat çekmiş ve bu harcamaların ekseriyetle toplumda bulunan fakirler ve yolcular lehinde olması ile kamuya fayda sunması açısından toplumsal bir faydadan söz etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu harcamalar (yabancı devletlerden veya bireylerden temin edilmediği için) bir nevi *iç borçlanma* olarak değerlendirilmiştir; ancak bu borcun dünya hayatında değil ahirette ifa edileceğine de vurgu yapılmıştır.¹³ Dahası İbn Cübeyr (2021: 292) bu hayır faaliyetlerinin ifasında kişilerin bir yarış halinde olduğunu ve Allah (cc) katında bu yarışın muhakkak bir mükafatının olduğunu da altını çizmiştir. İlgili harcamaların, kamu maliyesine sunduğu katkıları düşündüğümüzde, bu harcamalar vasıtasıyla devlete (kamu idaresine) yüklenen mali yük nispeten hafiflemiş ve toplumda gelirin yeniden dağılımı noktasında bu harcamalar dengeleyici bir rol üstlenmişlerdir.

2.3. Kamu Maliyesinin İdaresine İlişkin Değerlendirmeler

Vergilemede adaletin sağlanması ve bunun için vergi yükünün adilane bir şekilde dağıtılmasına yönelik uygulamalar; gümrük vergisi gibi birtakım vergilerin kaldırılması ve meydana gelen açığın Sultan Selahaddin-i Eyyubi tarafından karşılanması; vergi memurlarının mükellef haklarına riayet etmesinin temin edilmesi gibi konular İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde ele alınmış konulardır ve bu konular ilgili seyahatnamenin kamu maliyesinin idaresi hususunun değerlendirilmesi açısından kıymetlidir. İbn Cübeyr, yapmış olduğu seyahatte bu konular üzerinde hem gözlemlerini sunmuş hem de ilgili konuların lehinde veya aleyhinde olan görüşlerini ileri sürmüştür.

¹³ Ayrıca seyahat boyunca da bu kişilerin yaptıkları yardımlar ve harcamaları neticesinde bunlara yönelik yoğun dualar da edildiği bilinmektedir (İbn Cübeyr, 2021: 209).

Vergi tahsilinde adalet konusu üzerinde önemle duran İbn Cübeyr, gezdiği bölgelerde vergide adaleti sağlamak adına uygulanan yöntemlerden de söz etmektedir. Örneğin Nil kenarında bulunan Cize adlı köydeki uygulamanın dikkate şayan olduğunu belirten İbn Cübeyr (2021: 95) şu bilgileri aktarmıştır: Verginin tarh edilebilmesi için Nil'in su seviyesi ölçülmekte ve bu ölçümde özel yapım bir mermerden istifade edilmektedir. Belirli seviyelere ayrılan bu mermerde, Nil suyunun seviyesi ölçülmektedir. Örneğin mermerde su seviyesinin 19 zirâya ulaşmasının o yılın bereketli geçeceğine işaret olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca verginin tahsil edilebilmesi için su seviyesinin en az 16 zirâ seviyesinde olması gerekmektedir. Aksi durumda yeterli miktarda tarım yapılamayacağı için Sultan, vergi tahsili talebinde bulunamamaktadır.

Kamu maliyesinin idaresi açısından dikkate değer bir diğer konu, adaletsiz uygulamalardan ötürü bazı vergilere son verilmesidir. Örneğin Sultan Selahaddin-i Eyyubi, Fatımilerden beri bölgede hacılardan alınan gümrük vergilerinin uygulamasına son vermiştir. Çünkü Fatımiler hacılardan zorla ve hatta işkenceyle gümrük vergisi talebinde bulunmuşlardır. Burada kişinin ödeme gücü veya fakirlik hususu gibi şahsi konular dikkate alınmadan, tüm hacılar ilgili vergiye mükellef tutulmuşlardır. Dahası vergisini ödemeyen veya ödeyemeyen hacılar *kulaklarından asılma* gibi birtakım çirkin muamelelere muhatap tutulmuşlardır. Bu vergiden başka Nil'in suyunun kullanılmasından dahi vergi alınması yoluna gidilmiştir. Sultan Selahaddin-i Eyyubi, tüm bu *yıkıcı* vergileri ortadan kaldırmıştır (Netton, 1991). Öte yandan bir bölgeden tahsil edilen buğday ve benzeri mahsullerden alınan vergileri Mekke ve Medine'ye giden yolculara tahsis etmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 96). Tüm bu uygulamalar, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin vergi adaletini sağlamada sergilediği çabayı ve kutsal topraklara giden yolculara verdiği ehemmiyeti ortaya koymada açık örneklerdir.

İbn Cübeyr (2021: 100), Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin hem vergilerin miktarında ve oranında hem de tahsil süreci hakkında adaletli ve titiz bir tavır sergilediğini ifade etse de vergi memurlarının bazı bölgelerde (örneğin yukarıda da tartışıldığı üzere İskenderiye ve Mısır'ın İhmin, Küs, Münyet İnü'l Hasib kentlerinde) adaletsiz uygulamalara başvurdukları görülmüştür. Bu uygulamaların *çirkin* görüntülere neden olduğuna vurgu yapan İbn Cübeyr, ayrıca vergi mükelleflerinin özel hayatlarına da tecavüz edildiğini belirtmiştir. Örneğin Mısır'ın bazı kentlerinde vergi memurlarının *ellerinde uzun kabzalı demirlerle* hacıların eşyalarını delik deşik ederek aramaları hakkında İbn Cübeyr (2021: 100), Allah'ın (cc) insanın gizlisinin araştırılmasını yasakladığını belirterek; buna rağmen yapılan bu uygulamanın *zulümden* başka bir şey olmadığını altını çizmiştir.

Vergileme alanında yaşanan adaletsiz ve uygunsuz uygulamalar sadece yukarıda belirtilen bölgelerde değil, aynı zamanda Hicaz bölgesinde de varlığını göstermiştir. Özellikle bu bölgede bulunan yağmacı halkın, hacılara büyük eziyetler ettikleri bilinmektedir. Bu eziyetlere ek olarak, Mekke emiri de hacılardan gümrük vergisi talebinde bulunmuştur. Bu dönemde Sultan Selahaddin-i Eyyubi, Hicaz'da hacılardan alınan gümrük vergilerine son verilmesini istemiş ve bunun karşılığında Mekke emirine mal ve gıda yardımında bulunmuştur (Peters, 1994: 113). Ancak bazı yıllarda (örneğin İbn Cübeyr'in orada bulunduğu

dönemde) bu yardımların gecikmesi nedeniyle hacılar, emir tarafından rehin alınmış ve gümrük vergilerinin ödenmesine zorlanmışlardır. Böylece hacılar, “Sultanın yardımı gelirse serbestsiniz ama gelmezse Harem’e girmek için vergi vereceksiniz” ikazına maruz kalmışlardır.¹⁴

İbn Cübeyr, (2021: 109), belirtilen bu zor koşullar altında hac görevinin dahi düştüğünü; farklı bir ifadeyle hacın Müslümanlar üzerinde artık bir fariza olmadığını ileri sürmüştür. Çünkü İslam hukukuna göre; kargaşa ve baskı dönemleri gibi insan hayatını tehlikeye atan zamanlarda hac yükümlülüğü ortadan kalkmaktadır. Ayrıca bu ağır vergi uygulamaları da hacıları olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Tüm bu nedenler dikkate alındığında İbn Cübeyr’e göre, bu koşullar altında hacın zarureti ortadan kalkmaktadır. Böylece İbn Cübeyr, ağır vergi yükü ile hac farizasının zarureti arasında bir bağ kurma yoluna gitmiştir.

Vergilendirme sürecinde yaşanan ve yukarıda sıralanan durumlar hakkında İbn Cübeyr (2021: 105), hisbe¹⁵ teşkilatının önemine ve gerekliliğine vurgu yapmıştır. Özellikle adaletsiz ve uygunsuz faaliyetlerin yaşandığı bölgelerde ilgili sorunların giderilmesinde hisbe kurumundan istifade edilmesi yönünde çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu yönüyle yukarıda da görüldüğü üzere İbn Cübeyr, seyahatnamesinde kamu maliyesine ilişkin konularda sadece mevcut durumu ele almamış ayrıca çözüm önerilerinde de bulunmuştur.

Sonuç

Günümüzde İslam maliye tarihi alanında kaleme alınan çalışmaların eksikliği kendini belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Bu nedenle İslam ekonomisine dair genel bir çerçeve çizilmesi noktasında İslam maliye tarihinin, ele alınması elzemdir. Çünkü bu zengin tarihsel tecrübeden alınacak uygulama örneklerinin bulunduğu düşünülmektedir. Bu yönüyle tarihsel süreçte kaleme alınmış olan çalışmalar oldukça büyük önem taşımaktadır ve İbn Cübeyr tarafından kaleme alınmış olan seyahatname, bu kapsamda literatüre bir katkı sunabilecek bir eserdir. İbn Cübeyr, 1183’te başlayan seyahatini 1185 yılında tamamlanmış ve bu seyahat esnasında şahit olduğu hususları seyahatnamesinde kaleme almıştır. Sicilya’dan Ortadoğu’ya, Kuzey Afrika’ya, Anadolu’ya önemli İslam şehirlerini gezen İbn Cübeyr, buralarda gerek tecrübe ettiği gerekse o bölgelerin önde gelenlerinden aldığı bilgileri usta bir şekilde kaleme almıştır. Bu konular arasında kamu maliyesini oluşturan kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu mali idaresindeki işleyişe ilişkin değerlendirmeleri bulmak mümkündür. Ayrıca İbn Cübeyr, özellikle kamu gelirlerinin tarh ve tahsili aşamalarında tecrübe ettiği uygunsuz olaylar hakkında da önemli eleştiriler ileri sürmüştür. Bu yönüyle İbn Cübeyr’in seyahatnamesi, İslam maliye tarihinin ele alınmasında kıymetli bir çalışmadır. Diğer yandan İslam maliye tarihinin

¹⁴ İbn Cübeyr’in (2021: 109) aktardığı bilgilere göre; Sultan Selahaddin-i Eyyubi, hacılardan gümrük vergisi alınmaması karşılığında Mekke emirine 2.000 dinar ve 2.000 irdeb (o dönemde dokuz kiloya yakın hububat ölçüsü) buğday tahsis etmiştir.

¹⁵ İslâm hukukunda bir şehir halkının şer’i emir ve yasaklara uymasını sağlamakla görevli olan, ölçü, tartı, mal ve ücretleri kontrol eden, şehirdeki ticari davalara ve bazı amme davalarına bakan belediye teşkilatı, ihtisap. <http://lugatim.com/s/hisbe> (Erişim 18.07.2022).

incelenmesinde, bilebildiğimiz kadarıyla, seyahatnamelerin araştırma konusu yapılmamış olması, mevcut çalışmanın literatürden farklılaştığı önemli noktalardan birisidir.

Seyahatnamede ele alınan kamu gelirlerine baktığımızda, İbn Cübeyr'in zekât, gümrük vergileri, öşür (haraç) ve cizye konularını ele aldığını görmekteyiz. İbn Cübeyr, bu vergi türlerinden zekât hakkında hem İskenderiye'de hem de Mısır'ın İhmin, Küs, Münyet İnü'l Hasib kentlerinde haksız bir şekilde tahsil yoluna gidildiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde İbn Cübeyr, hacılara uygulanan gümrük vergilerini de şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve dahası bu vergi türü hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* gibi tanımlamalar kullanmıştır. Böylece İbn Cübeyr ilgili vergilerin tahsilinde vergi mükelleflerinin maruz kaldığı olayların İslam'a uygun tutum ve davranışlar olmadığına altını önemle çizmiştir. Bu eleştirilerinde İbn Cübeyr ayrıca ilgili sorunların kaynağı hakkında da değerlendirmeler yapmış ve bu uygulamaların dönemin devlet başkanı Selahaddin-i Eyyubi'den mi yoksa bölge idarecilerinden mi kaynaklandığını ele almıştır. Bu hususta İbn Cübeyr, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin daima vergilendirme sürecinde adilane bir şekilde davranılmasını emrettiğini; ancak bölge idarecilerinin bazılarının bu kurallara riayet etmediğinin altını çizmiştir. Dahası, Sultan Selahaddin-i Eyyubi hacıların vergi yükünü azaltmak adına hacıların mükellef olduğu gümrük vergisinin kaldırılmasına ve ilgili tutarın bölge idarecilerine bizzat kendisi tarafından ödeneceğine dair kararları uygulamaya koymuştur.

İlgili dönemde yapılan kamu harcamalarına baktığımızda, İbn Cübeyr'in bu konuda önemli bilgiler aktardığını müşahede etmekteyiz. İbn Cübeyr, evvela kamu harcamalarını imamlara ve mezar görevlilerine yapılan maaş ödemeleri; kamuya yarar sunan okul-medrese, hamam, çeşme, hastane, akıl hastaneleri, kütüphane gibi yapılar için yapılan harcamalar; yollar ve köprülere yapılan masraflar ile yetimlere yönelik sosyal harcamalar şeklinde sıralamıştır. Daha sonra bu harcamaların finansmanı konusunda da değerlendirmelere yer vermiştir. Tahsil edilen vergiler ile vakıflar, söz konusu dönemde kamu harcamalarının temel finans kaynakları olmuşlardır. Bunlara ilaveten toplumda bulunan zenginler de kamuya faydalı olacak işlerde cömertçe harcamalarda bulunmuşlardır. Özellikle son grup tarafından sunulan bu harcamalar hakkında İbn Cübeyr, *Allah (cc) yoluna vadesiz güzel bir borç* tanımlamasını yapmıştır. Bu değerlendirme kapsamında ilgili kişiler tarafından yapılan harcamalar bir nevi iç borçlanma örneği olarak sunulmuştur. Ancak bu borçların ifası noktasında, söz konusu bu iç borçlar günümüzdeki kavramdan oldukça farklıdır.

Son olarak kamu maliyesinin idaresi açısından seyahatnameyi ele aldığımızda İbn Cübeyr, vergilemede adaletin sağlanması ve bunun için vergi yükünün adilane bir şekilde dağıtılmasına yönelik uygulamalar ile vergi memurlarının mükellef haklarına riayet etmesi konularını ele almıştır. Burada özellikle Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin vergilemede adalete büyük önem verdiği daima belirtilmiş ve bunu sağlamak adına vergilerin ilgası dahil bazı vergisel politikaların uygulamaya koyulduğu görülmüştür. Diğer yandan yapılan harcamaların finansmanı konusunda ilgili dönemde vakıflardan aktif bir şekilde istifade edilmiştir. Hatta Sultan Selahaddin-i Eyyubi vakıfların, varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi adına resmileştirilmesini temin etmiş ve böylece topluma önemli katkılar

sunan bu harcamalarda sürekliliğin sağlarnasını tesis etmiştir. Bu tarihsel tecrübeden yola çıkarak özellikle günümüzde sosyal adaletin tesis edilmesine katkı sunmada vakıflardan istifade edilmesinin isabetli olduğu düşünülmektedir.

Netice itibariyle, İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan bu seyahatnamenin, hem kamu gelirleri ve kamu giderleri hem de kamu maliye idaresi noktalarında İslam maliye tarihini okumada önemli katkılar sunabileceği düşünülmektedir. Bu yönüyle mevcut çalışmanın gerek İslam maliye tarihi literatürüne gerekse bu alanda çalışmalar ortaya koyacak araştırmacılara bir katkı sunacağı tahmin edilmektedir.

Kaynakça

- Ağdemir, Z. (2021). Türkiye Selçuklu Devleti Maliyesini İbn-i Haldun ile anlamak: mali sosyolojik bir yaklaşım, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 28(3), 631-655 .
- Bal, O. (2014), İslam İktisadı'nın kilometre taşlarından Ebu Yusuf'un iktisadi düşüncesi, *Türkiye İslam İktisadı Dergisi*, 1(2), 1-41.
- Bonebakker, S. A. (1972). Three manuscripts of Ibn Jubayr's Rihla. *Rivista degli studi orientali*, 47, 235-245.
- Bush-Joseph, K. (2013). *Ibn Jubayr: The Rihla*. Senior Honors Seminar in History.
- Dejugnat, Y. (2017). "Ibn Jubayr", *Encyclopaedia of Islam*, Part 2017-3, Leyde, Brill, 129-132.
- Ebu Yusuf. (1973). *Kitâbü'l-Harâc*. (Çeviren, A. Özek), İstanbul: Hisar Yayınları.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi. (1966). *El-Ahkâmü's sultaniye: İslam'da devlet ve hilafet hukuku*. çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınları.
- Euben, R. L. (2008). Journeys to the other shore: Muslim and western traveleres in search of knowledge. Princeton: Princeton University Press.
- Ghazanfar, S.M. (1995). History of economic thought: the Schumpeterian great gap, the lost Arab. Islamic legacy and the literature gap, *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 234-53.
- Ghazanfar, S.M. (Ed.). (2004). *Medieval Islamic economic thought: filling the "great gap" in European economics*. Foreword by S.Todd Lowry, London: Routledge Curzon.
- Gürkan, C. (2013). Modern maliye teorisinin klasik kökenleri: İbni Haldun'dan 'post-Kameralizm'e mali düşünce, *Maliye Dergisi*, 164, 1-26.
- <http://lugatim.com/s/hisbe> (Erişim 18.07.2022).
- Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic economic thought: contributions of Muslim scholars to economic thought and snalysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Islahi, A. A. (2015). Ibn Khaldun's theory of taxation and its relevance, *Turkish Journal of Islamic Economics*, 2(2), 1-19.
- İbn Cübeyr. (2021). *İbn Cübeyr seyahatnamesi Endülüs'ten Hicaz'a*. Tercüme Mehmet Öztekin, İstanbul: Nizamiye Akademi.
- İbn Cübeyr. (t.y). Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî. Rihletü İbn Cübeyr. Beyrut: Daru Sader.
- Kallek, C. (1997), Ebu Yusuf'un iktisadi görüşleri, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-18.
- Kallek, C. (2004a), Mâverdî'nin ahlâkî, içtimaî, siyasî ve iktisadî görüşleri, *Divan İlmi Araştırmalar*, 17, 219-265.
- Kallek, C. (2004b), *İslam iktisat düşüncesi tarihi: harac ve emval kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Karaarslan, N. Ü. (1999). İbn Cübeyr. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 19, 400-402.
- Keeler, A. P. (2019). *Rethinking Islam and the west: a new narrative for the age of crises*. Cambridge: Equilibra Press.

- Netton, I. R. (1991) Basic structures and signs of alienation in the "Rihla" of Ibn Jubayr, *Journal of Arabic Literature*, 22(1), 21-37.
- Okur, H. (2022). İbn Cübeyr'in gözüyle XII. asırda Orta Doğuda dini hayat, *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi (12 Şubat 2022) Bildiriler Kitabı*, Editörler: Erdem Can Öztürk ve Mahmud Esad Erkaya, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları.
- Orman, S. (2010). *İktisat, tarih ve toplum*. Küre Yayınları.
- Orman, S. (2020), *Gazali'nin iktisat felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özdemir, A. (2013), İmam Ebu Yusuf'un fukaha tabakatındaki yeri, *The Journal of Social Science Studies*, 6(3), 491-508.
- Öztürk, A. (2019). İbn Cübeyr ve İbn Battûta'ya göre Orta Çağ'da Akdeniz (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü).
- Peters, F. E. (1996). *The Hajj: The Muslim pilgrimage to Mecca and the holy places*. Princeton: Princeton University Press.
- Schumpeter, J. A. (1997). *History of economic analysis*. London: Routledge.
- Siddiqi, M. N. & Ghazanfar, S.M. (2001), Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf's (731-798 ad) economics of public finance. *History of Economic Ideas*, 9(1), 13-38.
- Siddiqi, M. N. ve Ghazanfar, S. M. (2001), Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf's (731-798 ad) economics of public finance, *History of Economic Ideas*, 9(1), 13-38.
- Uslu, R. (2013), İmam Ebu Yusuf'un hayatı ve Kitâbü'l-Harâc, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22, 403-429.
- Wright, W. (1907). *The travels of Ibn Jubair*. (Revised by M. J. De Goeje), Leyden: E. J. Brill.
- Yeşilyurt, Ş. (2015), İmam Ebu Yusuf'un kamu maliyesi alanına katkısı, *Maliye Dergisi*, 69, 97-117.
- Yeşilyurt, Ş. (2021). İslam maliye tarihi literatürünün teşekkülüne bir katkı: Maverdi ve kamu maliyesi. Şahin Karabulut (Ed.), *Maliye biliminde gelenekçi ve yenilikçi yaklaşım ve gelişmeler: kamu harcamaları, kamu gelirleri, bütçe* (ss. 169-188). Ankara: Gazi Kitabevi.

Extended Abstract

Today, the lack of studies in the field of Islamic public finance history is quite obvious. For this reason, it is essential to consider the history of Islamic public finance from a historical perspective at the point of drawing a general framework for Islamic economics. It is because there are application examples to be taken from its rich historical experience. So, the studies written in the historical process are of great importance and the travel book written by Ibn Jubair is an important work that can make a contribution to the literature in this context.

Ibn Jubair completed his journey, which started in 1183, in 1185, writing down the issues he witnessed during this trip in his travel book. Traveling to important Islamic cities from Sicily to the Middle East, North Africa, and Anatolia, Ibn Jubair masterfully penned the information he had experienced in these places and the information he received from the leaders of those regions. Among many subjects, it is possible to find evaluations carried out by him over public revenues, public expenditures, and the functioning of public finance administration. In addition, Ibn Jubair put forward severe criticisms about the inappropriate events he experienced especially during the imposition and collection of public revenues. In this respect, it is fair to say that Ibn Jubair's travel book is a valuable study in dealing with the history of Islamic public finance. On the other hand, the fact that travel books have not been the subject of research in the study of Islamic public finance history, as far as we know, is one of the important points where the current study differs from the literature.

Considering the public revenues discussed in the Ibn Jubair's travel, we realize that Ibn Jubair dealt with the issues of zakat, customs duties, the tithe (tribute), and jizya. Ibn Jubair, for instance, stated that zakat, one of these taxes, was unfairly collected both in Alexandria and in the cities of Ihmin, Kūs, Münyet İnü'l Hasib in Egypt. Similarly, Ibn Jubair harshly criticized the customs duties imposed on pilgrims, using the definitions of *heinous*, *damned*, and *iniquitous* against it. As a result, Ibn Jubair underlined that the incidents that taxpayers were exposed to in the collection of related taxes were not attitudes and behaviours in accordance with Islam. In these criticisms, Ibn Jubair also made evaluations about the source of the related problems, discussing whether these practices stemmed from the head of state, Sultan Saladin, or the regional administrators. In this regard, Ibn Jubair noted that Sultan Saladin always ordered and paid more attention to fair treatment in the taxation process, but that some of the regional administrators did not comply with these rules. Moreover, to reduce the tax burden of the pilgrims, Sultan Saladin implemented the decisions regarding the abolition of the customs tax that the pilgrims were liable for, covering the related amount to be paid by himself to the regional administrators.

As for the public expenditures, we observe that Ibn Jubair conveyed important information on this subject, classifying them as salary payments to imams and tomb attendants; expenditures made for buildings such as schools, madrasas, Turkish baths, fountains, hospitals, mental hospitals, and libraries that offer public benefits; expenditures for the construction of roads and bridges; and social expenditures for orphans. Later, the author also included evaluations

about the financing of these expenditures. Taxes and waqfs were the main financial sources of public expenditures in the said period. In addition to them, the wealthy in society had also spent generously on works that would benefit the public. Especially in the last group, Ibn Jubair defined it as *a good debt* for the sake of Allah (SWT). Based on this explanation, the expenditures made by the relevant persons were presented as an example of a kind of domestic borrowing. However, at the point of fulfilment of them, these domestic debts are quite different from today's concept.

Finally, taking into consideration the travel book from the point of the administration of public finances, Ibn Jubair discussed the issues of ensuring justice in taxation and the applications for the fair distribution of the tax burden, and the observance of taxpayer rights by tax officers. Ibn Jubair argued that especially Sultan Saladin attached great importance to justice in taxation by noting that some tax policies, including the abolition of taxes, were implemented to achieve this. On the other hand, in the financing of the public expenditures, waqfs were actively used in the relevant period. Sultan Saladin, moreover, ensured that waqfs were formalized to maintain their existence healthily and thus ensured continuity in these expenditures, which made significant contributions to the society. In this respect, it is obvious that it is appropriate to benefit from waqfs in contributing to the establishment of social justice, especially today, based on this historical experience.

All in all, this travel book written by Ibn Jubair can make important contributions to reading the history of Islamic public finance in terms of both public revenues and public expenditures as well as public finance administration. The present study, therefore, would contribute both to the literature on Islamic public finance history and to researchers who will conduct studies in this field.

X, Y ve Z Kuşuğu Tüketicilerin Helâl Gıdalara Yönelik Algıları, Dindarlık Düzeyleri ve Helal Gıda Satın Alma Niyetleri Arasındaki Farklılıkların İncelenmesi¹

Mustafa Kemal Yılmaz*

İsmail Can Albayrak**

Received: 09.03.2022

Accepted: 26.07.2022

DOI: 10.54427/ijisef.1083514

Type: Research Article

Öz

Bu çalışma, Samsun ve Köln'de yaşayan X, Y ve Z kuşuğu Türk tüketicilerinin helâl gıdalara yönelik algılarını, dindarlık düzeylerini ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyetleri arasındaki farklılıkların incelenmesine yönelik bir çalışmadır. Çalışmada ilk olarak helal ve haram ile ilgili kavramlara değinilmektedir. Bununla birlikte Dünya'da helal gıda pazarı ve helal sertifikalama ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ayrıca çalışmada kuşak kavramlarıyla ilgili açıklamalar ve X, Y ve Z kuşuğunun tanımı ile bu kuşakların tipik tüketim davranışlarına yer verilmektedir. Çalışmanın ikinci kısmında Samsun ve Köln'de yaşayan X, Y ve Z kuşuğu Türk tüketicilerinin helal gıdaya yönelik tutumları, dindarlık düzeyleri, algılanan davranış kontrolleri, öznel normları, helal farkındalıkları ve helal gıdaya yönelik satın alma niyetleri arasında herhangi bir farklılık olup olmadığı incelenmektedir. Samsun ve Köln arasında kuşaklar bazında yapılan farklılık analizleri sonucunda Samsun'daki X, Y ve Z kuşuğunun dindarlık, algılanan davranış kontrolü, öznel normlar ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti bakımından Köln'deki X, Y ve Z kuşuğundan farklılaştığı tespit edilmiştir. Helal farkındalık bakımından her iki şehrin Y ve Z kuşakları farklılık gösterirken X kuşuğu arasında farklılık bulunamamıştır. Helâl gıdaya yönelik tutumlar incelendiğinde ise Samsun'daki X ve Y kuşuğu ile Köln'deki X ve Y kuşuğu farklılık gösterirken Z kuşuğu bakımından farklılık bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Helal Gıda, Kuşaklar, Dindarlık, Samsun, Köln

Jel Kodları: E21, M30, M31

¹ Bu çalışma birinci yazar danışmanlığında İsmail Can Albayrak tarafından 29.12.2020 tarihinde tamamlanan 10372362 nolu yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik ABD, mustafa.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6906-5414

** Doktora Öğrencisi, Samsun Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik ABD, icanalbayrak@outlook.com, ORCID: 0000-0001-6872-5508

Examining the Differences Between Perceptions, Religiosity Levels and Halal Food Purchasing Intentions of X, Y and Z Generation Consumers Towards Halal Foods

Abstract

This study aims to examine the differences between the halal food-centered perceptions of Turkish consumers from the X, Y and Z generations living in Samsun and Cologne, the level of their religiosity, and their halal food purchasing intentions. The study firstly elaborates on the concepts of halal and haram. Moreover, certain information has been provided on halal food market and halal certification in the world. The research also includes certain explanations on the concept of generation, the definitions of X, Y and Z generations and typical consumption behaviors of these generations. In the second part of the study, it is analyzed whether there is any difference between the attitudes, the level of their religiosity, perceived behavioral controls, subjective norms, halal awareness and purchase intentions towards halal food of the X, Y and Z generation Turkish consumers living in Samsun and Cologne. As a result of the difference analyses carried out in Samsun and Cologne from a generation-based perspective, it has been determined that the X, Y and Z generations in Samsun differ from the X, Y and Z generations in Cologne in terms of religiosity, perceived behavioral control, subjective norms and purchase intention for halal food. In terms of halal awareness, there are some differences in Y and Z generations locating in both cities but there isn't any difference between X generation of both cities. When the attitudes towards halal food are analyzed, no difference has been recorded in terms of the attitudes of Z generation while certain differences have been detected between the X and Y generations in Samsun and the X and Y generations in Cologne.

Keywords: Halal Food, Generations, Religiosity, Samsun, Cologne

Jel Codes: E21, M30, M31

Giriş

Her dinin, o dine inananlara yaşamlarını nasıl şekillendirmeleri gerektiğiyle ilgili belirli emir ve yasakları vardır. İnsanlar, satın alma davranışlarında dini inançları göz önünde bulundururlar. Kimileri inançlarına uygun olduğundan dolayı bazı ürünleri tercih ederken, bazı ürünleri de yine sadece dini inançlarına uygun içeriği olmadığından dolayı tercih etmezler. Helâl kavramı işte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu kavram tüketicilerin ürün tercihlerinde etkili olan bir unsurdur (Kurtoğlu ve Çiçek, 2013, s. 182). Helâl; caiz, mubah, serbest olmak, haramdan çıkmak anlamında kullanılmaktadır. Kişinin yapmasında veya yapmamasında özgür kılındığı davranışları ifade eder (Demirci, 1998, s. 173).

Gıda bakımından helâl kavramı, bu malların izin verilen içeriklerle hijyenik bir şekilde hazırlandığını ve İslam'a ait dini, ahlaki ve hukuki hükümlerin uygun gördüğü kurallar tarafından sağlanan süreçleri takip ettiğini ve tüketilmesinin güvenli olduğunu göstermektedir. Geçmişten günümüze kadar geçen süreçte meydana gelen deli dana hastalığı, kuş gribi virüsü, covid-19 gibi ölümcül hastalıklar da tüketicileri sağlıklı ve hijyenik oldukları için helâl gıdalara doğru yönlendirmektedir (Haleem vd., 2019, s. 385). Helâl gıda; bitkisel, hayvansal veya kimyasal içerikli gıda mamullerinin hammadde, yarı mamul haldeki maddeleri, işleme yöntemleri, işletme koşulları, katkı maddeleri ve ambalajlama faaliyetlerinin tamamının İslami kaidelere uygun olduğunu ifade eden gıdadır (Özçelik Yorulmaz ve Akçi, 2020, s. 1221). Diğer bir ifadeyle helâl gıda gerek hammadde gerekse nihai ürün olsun, soframıza gelinceye kadar geçirdiği tüm evrelerde İslami kurallara riayet edilerek üretilen gıdadır (Türker, 2020, s. 87).

Helâl gıda ürünlerine olan talep küresel olarak artış göstermektedir. Bunun nedeni, tüm dünyada Müslüman nüfusun giderek artmasından kaynaklanmaktadır. Dünyadaki Müslüman nüfusu 1,3 milyardan fazla ve helâl ürün ticareti ise 150 milyar ABD doları civarındadır. Küresel İslam Ekonomisi tarafından 2016/2017 yılları arasında yayınlanan bir rapora göre, dünya çapındaki Müslümanlar helâl ürün ve hizmetlere 1,9 trilyon ABD doları harcamaktadır. Bu durumda, yiyecek ve içecek ürünleri, helâl ürünlerin toplam satışının %62'sini oluşturmaktadır (Bashir, 2019, s. 1296). Küresel İslam Ekonomisi'nin 2020/2021 yılındaki raporuna göre, Müslümanların helâl gıdaya yaptığı harcama 2018 yılına göre %3,1 artarak 2019 yılında 1,17 trilyon dolara yükselmiştir. COVID-19 krizi 2020 yılında Müslümanların gıda harcamalarında %0,2'lik bir düşüşe neden olmasına rağmen bu azalışın önemli bir düşüşe neden olacağı beklenilmemektedir. Pandemi kriziyle yaşanan bu düşüşe rağmen Müslümanların gıda harcamalarının 2024 yılına kadar 1,38 trilyon dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir (Standard, 2020, s. 39).

Dünya Helâl gıda pazarı, yılda yaklaşık olarak %7 oranında bir büyüme hızına sahiptir. Bu durum neticesinde küresel anlamda markalaşmak isteyen işletmeler açısından önemli bir pazar haline gelmektedir. Helâl gıda pazarı yalnızca Müslümanlara değil farklı dine mensup insanlara da hitap etmektedir. Nestlé, McDonald's, Walmart gibi küresel işletmeler pazarlama

stratejilerini belirlerken Müslüman tüketicileri de göz önünde bulundurarak faaliyetlerini yürütmektedirler (Omar vd., 2017, s. 101).

Halihazırda büyük bir aşama kaydeden ve önümüzdeki dönemlerde çitayı daha da yükselmeye çıkarmayı hedefleyen helâl gıda pazarı kompleks bir yapıdadır. Bunun sebebi helâl kavramının metalaşmaya uğrama tehlikesiyle birlikte globalleşen üretim zincirinin kompleks bir yapıya sahip olmasından ötürü tüketilen gıdaların kaynağını bilememe ve bu gıdaların helâl olup olmadığından kaynaklanan problemlerle karşı karşıya kalmasıdır (Şencal, 2021, s.103).

Küreselleşme ve Müslüman nüfusun geniş bir coğrafyaya yayılmış olması helâl gıdanın bulunabilirliğinin yanı sıra üretilen ürünlerin helâl olup olmadığı hususunda Müslüman tüketicileri birtakım önlemler almaya itmiştir. Bu hususta atılan en büyük adım helâl sertifikalamanın oluşturulması olmuştur. Helâl sertifikalama; hatırı sayılır, işinin uzmanı ve yanlı davranmayan bir kuruluşun, üretim sürecinin dini vecibelere uygunluğunu denetlemesini, üretimin helâl standartlara uygun yapıldığını doğrulamasını ve bunun sonucunda, onaylanmış bir belge verilmesini kapsayan bir süreçtir. Gıdalar için helâl olma şartı olmakla beraber, insan sağlığına uygun ve temiz ürün de olması zaruridir (Boyras vd., 2017, s. 144). Helâl gıda sertifikalama Avrupa, ABD, Asya'nın belli başlı bölgeleri ve Pasifik ülkeleri gibi Gayrimüslim ülkelerde yaşamlarını sürdüren Müslüman tüketicileri korumak amaçlı ortaya çıkmış olan bir kavramdır (Başaran Alagöz ve Demirel, 2017, s. 453).

Tüketiciler satın alma davranışlarını gerçekleştirirken sosyal, psikolojik ve kültürel unsurlardan etkilenebilmektedir. Günümüzde tüketiciler özellikle arkadaş çevresi ve kendi yaşlıları tüketim davranışlarında belirleyici olabilmektedir. İşletmeler de tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarına daha kolay yanıt verebilmek adına pazarları kategorilere ayırmışlardır. Kuşak kavramı da bu kategorilerden birisidir. Kuşaklar, aynı yaş grubu içerisinde, aynı dönemin olaylarını deneyimleyen ve aynı davranışları sergileyen bireylerin oluşturduğu gruplardır. Bu gruplar yaşamları boyunca benzer değerler, tutumlar, inançlar ve beklentilere sahiptirler. Bu nedenle tüketici olarak kuşaklar, alışveriş alışkanlıklarını ve satın alma modellerini önemli ölçüde etkilemektedir (Eger vd., 2021, s. 3). Kuşakların tam ve kesin çizgilerle ayırmak oldukça zor olmakla birlikte genel itibarı ile kuşaklar beş ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Sessiz Kuşak (1925-1945), Bebek Patlaması Kuşağı (1946-1964), X Kuşağı (1965-1979), Y Kuşağı (1980-1999) ve Z Kuşağı (2000 ve sonrası)'dır (Aka, 2017, s.120).

X Kuşağı, 1965-1979 yılları arasında dünyaya gelen kişilerin oluşturduğu kuşaktır. Bu kuşağa mensup bireyler tüketimin kitlesel olmaktan uzaklaştığı ve sosyal pazarlama anlayışının ön plana çıkmaya başladığı döneme şahit olmuşlardır. X kuşağı şüpheli bir kuşak olduğundan işletmelerin ikna etmesi zor bir kuşaktır. Bu kuşak günümüzde tüketim davranışlarını ev, kıyafet, eğlence ve gıda sektöründe daha yaygın yapmaktadır (Chaney et al., 2017, s. 183). 1980-1999 yılları arasında dünyaya gelen ve teknolojik gelişmelere yakından tanıklık eden Y kuşağı tüketicileri sadakat duyguları zayıf, bireyselliğin ön planda olduğu, etik ve sosyal sorumluluk kavramlarına önem veren bir tüketici profili çizmektedirler (Çelebi ve Bayrakdaroğlu, 2018, s.114). Tüketim davranışlarında bireysellik, ben merkezci ve hazcı bir

profil çizen Y kuşağı, tercihlerinde genellikle sürdürülebilirliğe ve sosyal sorumluluğa dikkat etmektedir (Ayhan ve Güneş, 2018, s. 167). 2000'li yıllardan itibaren günümüze kadar dünyaya gelen kişileri kapsayan Z kuşağı denilmektedir. Özellikle Z kuşağı çok hızlı ve çok boyutlu kırılmaların meydana geldiği bir zamanda tüketim kararlarını vermek durumundadır. Dünya'da yaşanan ekonomik, sosyal, teknolojik ve kültürel dönüşümler bireylerin tüketim kararları ve davranışlarında da önemli değişikliklere yol açmaktadır. Bu yüzden Z kuşağı tüketicileri her şeyi çabuk arzulayan ve anlık tüketen bir profil sergilemektedir (Aksoy, 2014, s.49). Kuşaklar arasında yaşanan bu farklılıklar aynı zamanda inanç sistemlerinin farklılaşmasından kaynaklanan yeni tüketici davranışlarını da ortaya çıkarmaktadır. Dünyada en fazla inananı bulunan dinler arasında ikinci sırada yer alan İslam dini mensuplarının helal tüketim bilincin artması farklı sektörlerde yeni ve potansiyeli yüksek olan pazarlama fırsatına dönüşmektedir.

Son 10 yıllık süreçte Müslümanların sayılarının artması ve bu çoğunluğun Müslüman olmayan ülkelerde helâl ürün konusunda daha bilinçli hale gelmesi ile helâl gıda hususunda önemli adımlar atılmasına vesile olmuştur. Helâl gıda konusu bu vesileyle işletmeler için potansiyel yeni pazarların keşfi olurken akademik çalışmalara da zemin hazırlamıştır. Araştırmacıları bu çalışmaya iten en önemli güç, tüketicilerin kuşaklara ayrılmış olsalar dahi bir Müslüman olarak helâl-haram konusuna göstermiş oldukları hassasiyetlerinin farklılaşp farklılaşmadığını incelemektir.

Günümüzde dünya nüfusunun büyük bir bölümünün X, Y ve Z kuşaklarından oluşması ve pazarlama faaliyetlerinin genellikle bu kuşakları kapsamaması nedeniyle X, Y ve Z kuşaklarının incelendiği bu çalışmada; Samsun'da ve Almanya'nın Köln şehirlerinde X, Y ve Z kuşağı Türk tüketicilerin helâl gıda hususunda gösterdikleri satın alma niyetleri arasındaki farklılıkları Planlı Davranış Teorisi bağlamında incelemektir. Ayrıca tüketicilerin helâl gıda ürünlerine yönelik tutumları, algılanan davranış kontrolleri, öznel normları, dindarlık düzeyleri ve helâl farkındalıklarının kuşaklar ve farklı kültürel ortamlar bağlamında farklılıklarının araştırılması da hedeflenmektedir.

1. Teorik Çerçeve

Planlı Davranış Teorisi (PDT) modeli, Ajzen (1991) tarafından geliştirilen bir modeldir. Bu model kişinin belirli bir davranıştaki performansının, o davranışı gerçekleştirme niyetiyle belirlenip belirlenmediğini ve davranışında buna bağlı olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini açıklamaktadır (Alam ve Sayuti, 2011, s.11). PDT, tüketicilerin herhangi bir ürünü satın alma niyetlerinin, helâl gıda ürünlerine yönelik tutum, algılanan davranış kontrolü ve öznel normlar olarak üç faktör aracılığı ile tahmin edilebilir olduğunu öngörmektedir (Damit vd., 2019: 2030). Son yıllarda helâl ürünler ile ilgili yapılan çoğu çalışmada bu teorik model yaygın olarak kullanılmıştır (Aziz ve Chok, 2013, s.4). Ayrıca helâl ürünler ile ilgili yapılan çalışmalarda dindarlık faktörünün etkili olduğu görülmüş ve model geliştirilerek birçok çalışmaya ışık tutmuştur.

Helâl Gıdaya Yönelik Tutum: Tutumlar, insanların belirli bir nesneye veya duruma karşı nasıl tavır takındığını göstermektedir. Bu durum insanların bir duruma veya nesneye karşı tutumu

olumlu ise yaklaştığını olumsuz ise kaçındığını yansıtmaktadır. Helâl gıda bağlamında, helâl gıda ürününe yönelik olumlu ya da olumsuz tutumun helâl gıda ürünlerinin tüketilmesi üzerinde etkisi olabilmektedir (Akın ve Okumuş, 2020, s.3). Zuraini vd. (2019) Malezya’da yaşayan X, Y ve Z kuşağının helâl ürünlere yönelik tutumlarında farklılık olup olmadığını incelemiştir. Araştırma sonucunda üç kuşağında helâl ürünlere yönelik tutumlarının anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmüştür. Buradan hareketle farklı kültürel ortamlardaki tüketicilerin helâl gıdaya yönelik tutumları arasındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS₁: Helâl ürünlere yönelik tutum bakımından Samsun ve Köln’deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₂: Helâl ürünlere yönelik tutum bakımından Samsun ve Köln’deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₃: Helâl ürünlere yönelik tutum bakımından Samsun ve Köln’deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

Dindarlık: Bireyin, inandığı dine ve öğretilerine ne ölçüde bağlı olduğunu ifade etmektedir (Rizkitysha ve Hananto, 2020, s. 4). Kişinin benimsediği dini ya da inanç sistemini kabullenmesi ve kabullendiği bu din veya inanç sisteminin kuralları doğrultusunda yaşamını sürdürmesi durumudur. Dindarlık anlayışı, örneğin; Hristiyanlık ve İslamiyet gibi farklı dini benimseyen insanlar arasında değişkenlik gösterdiği gibi aynı dini benimseyenler arasında da farklılık görülmektedir (Yener, 2011, s. 91).

Sherwani vd. (2018) çalışmalarında Almanya’daki Türk Müslümanların helâl et tüketimini incelemiş ve dindarlığın tüketicilerin helâl et satın alma niyetlerini yüksek oranda etkilediğini belirtmişlerdir. Ancak yapılan çalışmalarda tüketicilerin dindarlık bakımından farklılıkları incelenmemiştir. Bu nedenle farklı kültürdeki tüketicilerin dindarlık bakımından aralarındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS₄: Dindarlık bakımından Samsun ve Köln’deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₅: Dindarlık bakımından Samsun ve Köln’deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₆: Dindarlık bakımından Samsun ve Köln’deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

Algılanan Davranış Kontrolü: Tüketicinin davranışa yönelik performansının ne kadar kolay veya zor olacağına ilişkin inancıdır. Tüketiciciye göre bir davranışın gerçekleşme imkânı ve fırsatı ne kadar yüksekse, söz konusu davranış üzerindeki algılanan davranış kontrolü de o ölçüde fazla olacağı düşünülmektedir (Öztürk vd., 2016, s.147).

Asif vd. (2018) yapmış oldukları çalışmada Türkiye, Pakistan ve İran’daki tüketicilerin organik gıda ürünlerini satın alma niyetlerini etkileyen faktörleri Planlı Davranış Teorisi kapsamında

incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre Türkiye'deki tüketicilerin organik gıdalara yönelik algılanan davranışsal kontrolleri Pakistan ve İran'daki tüketicilere göre daha yüksektir. Buradan hareketle farklı kültürel ortamlardaki tüketicilerin algılanan davranış kontrolü arasındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS7: Algılanan Davranış Kontrolü bakımından Samsun ve Köln'deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS8: Algılanan Davranış Kontrolü bakımından Samsun ve Köln'deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS9: Algılanan Davranış Kontrolü bakımından Samsun ve Köln'deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

Öznel Normlar: Ajzen (1991)'e göre öznel norm, bir bireyin sergilediği davranış üzerinde başkalarının o davranışı sergilemesi ya da sergilememesine dair görüşünü temsil etmektedir. Tüketici davranışının önemli belirleyicilerinden biri de bireylerin çevresindeki insanların etkisidir (Damit vd., 2019, s.2031).

Arvola vd. (2008) yaptıkları çalışmada İtalya, İngiltere ve Finlandiya'da yaşayan tüketicilerin organik gıdaya yönelik tutumları arasındaki farklılıkları incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre İtalya'daki tüketicilerin organik ürünlere yönelik satın alma niyetleri ve öznel normları Finlandiya'daki ve İngiltere'deki tüketicilere göre daha yüksektir. Yapılan bu çalışmalar öznel normların farklı kültürdeki tüketiciler bakımından farklılık gösterebileceğinin incelenmesine zemin hazırlamaktadır. Buradan hareketle farklı ülkelerde yaşayan tüketicilerin öznel normları arasındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS10: Öznel norm bakımından Samsun ve Köln'deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS11: Öznel norm bakımından Samsun ve Köln'deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS12: Öznel norm bakımından Samsun ve Köln'deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

Helâl Farkındalık: Tüketicinin hangi gıda, içecek ve etin helâl olup olmadığı konusunda bilgi sahibi olmasını sağlayacak helâl kavramı hakkındaki bilgisini göstermektedir. Helâl bilincinin daha yüksek düzeyde olması, gelecekte helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilmektedir (Yasid ve Andriansyah, 2016, s.28). Fitria vd. (2019), Endonezya'daki Müslümanların helâl farkındalıkları ve sertifikasyonun helâl satın alma niyeti üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada helâl farkındalığın helâl gıdaya yönelik satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda helâl farkındalığın helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Ancak incelenen bu çalışmalarda helâl farkındalık bakımından farklı kültürdeki

tüketicilerin arasındaki farklılıklar incelenmemiştir. Buradan hareketle farklı ülkelerde yaşayan tüketicilerin helâl farkındalık bakımından aralarındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS₁₃: Helâl farkındalık bakımından Samsun ve Köln'deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₁₄: Helâl farkındalık bakımından Samsun ve Köln'deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₁₅: Helâl farkındalık bakımından Samsun ve Köln'deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

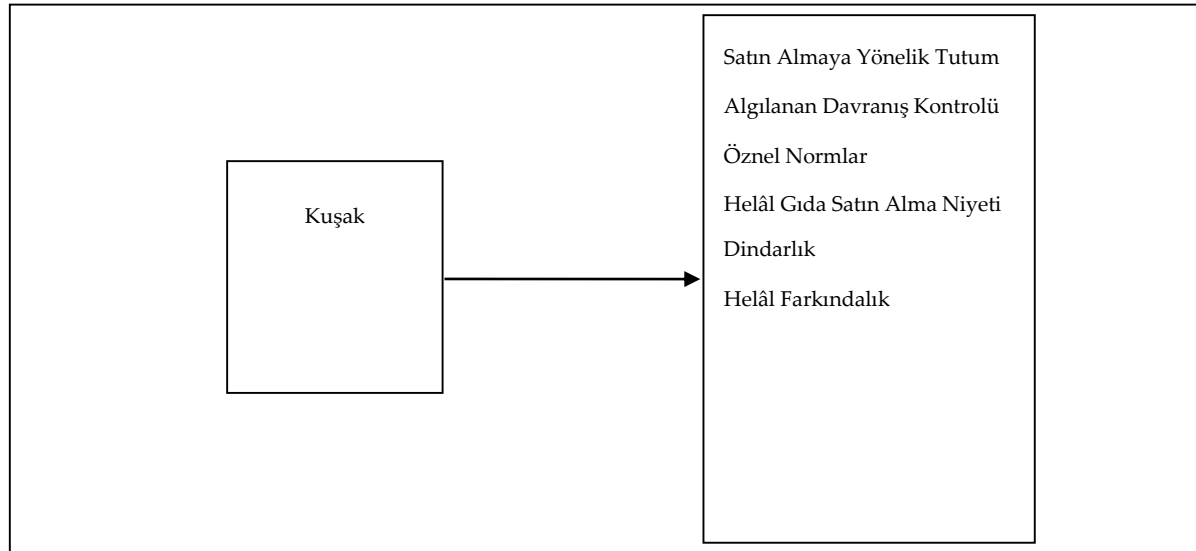
Helâl Gıdaya Yönelik Satın Alma Niyeti: Bir kişinin bir ürünle ilgili satın alma planlaması yapması o ürüne yönelik satın alma niyetinin olduğu anlamına gelmektedir. Satın alma niyeti, tüketicinin o ürünü satın alma olasılığını göstermektedir (Başaran Alagöz ve Demirel, 2017, s.460). Çalışma kapsamında incelendiğinde helâl sertifikalı gıdalara yönelik satın alma niyeti, helâl gıda ürünlerine yönelik gerçekleşecek satın almanın olasılığını ifade etmektedir. Ali vd. (2020) Almanya ve Çin'de yaşayan Müslümanlar üzerinde yapmış oldukları çalışmada her iki ülkenin de helâl ete yönelik satın alma niyeti bakımından benzer olduğu bununla birlikte Alman Müslümanların helâl ete yönelik tutum ve algılanan davranışsal kontrollerinin Çinli Müslümanlara göre daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sonuçlardan hareketle farklı kültürel ortamlardaki tüketicilerin helâl gıdaya yönelik satın alma niyetleri arasındaki farklılıkları incelemek amacıyla araştırma soruları;

AS₁₆: Satın alma niyeti bakımından Samsun ve Köln'deki X kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₁₇: Satın alma niyeti bakımından Samsun ve Köln'deki Y kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

AS₁₈: Satın alma niyeti bakımından Samsun ve Köln'deki Z kuşakları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık bulunmakta mıdır?

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma için tasarlanan kavramsal model Ajzen (1991) tarafından geliştirilen Planlı Davranış Teorisi baz alınarak, Khan ve Azam (2016)'nın çalışmasında bu teoriye eklenen dindarlık faktörüne de yer verilerek ve bununla birlikte Awan vd. (2015)'in çalışmasında kullandığı helâl farkındalık faktörü eklenerek oluşturulmuştur.

2. Yöntem

Çalışmada, Samsun ilindeki ve Almanya'nın Köln kentindeki Türk tüketicilerin helâl gıdaya yönelik tutum, algılanan davranış kontrolü, öznel normlar, helâl gıda satın alma niyeti, dindarlık ve helâl farkındalık bakımından farklılıklarının incelenmesi amacıyla yüz yüze anket yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın Köln şehrindeki Türkler üzerinde yapılmasının sebebi Türkiye dışında en çok Türk nüfusunun olduğu ülkenin Almanya olması ve bu ülke içerisinde de en çok Türk nüfusunun olduğu şehrin Köln olması bu şehrin seçilmesinde önemli bir etkidir. Araştırmada Samsun şehrinin seçilmesinin en önemli sebebi Köln şehriyle nüfusunun birbiriyle yakın olması gelirken bununla birlikte zaman, maliyet ve son zamanlarda yaşanan salgın hastalıkların etkisi dolayısıyla araştırmanın ortaya çıktığı menşei şehirde yapılmasına karar verilmiştir. Örneklem seçimi yapılırken çalışmanın araştırma konusu olan X (40- 54 yaş), Y (20-39 yaş) ve Z (15-19 yaş) kuşağına mensup Türk tüketiciler baz alınmıştır. Örneklem yöntemi seçilirken araştırmaya şekil veren topluluğun yaş kuşakları özellikleri dikkate alındığı ve özellikle zaman ve kaynak kısıtlılığı olduğu için her iki şehir için de kota örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Örneğin Samsun için minimum 301 olarak bulunan kişi sayısı üçe bölünerek her bir kuşak için en az 100 kişiye yüz yüze anket uygulaması yapılması amaçlanmıştır. Belirlenen örneklem hacmi ile orantılı olarak belirli bir kota içerisindeki kişiler kolayda örnekleme yöntemi ile seçilerek yüz yüze anket uygulanmıştır. Örneklem genişliği belirlenirken power analizi kullanılmıştır. Power analizi sonucuna göre Samsun için minimum örneklem değeri 301 kişi ve Köln için minimum değer 286 kişi olarak bulunmuştur (Keskin, 2012, s.116). Çalışmada uygulanan testin gücünü artırmak adına Samsun ilinde 411 kişi, Köln kentinde 406 kişiye yüz yüze anket uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan anket formu için 29.05.2020 tarihinde Samsun Üniversitesi Etik Kurulu onayı alınmıştır. Araştırmada sadece gıda ürünleri baz alınmıştır. Katılımcılar X, Y ve Z kuşakları bazında değerlendirildiği için 55 yaş ve üzerindeki çalışmaya dahil edilmemiştir. Anket 5'li Likert tipi ölçekle (1-kesinlikle katılmıyorum ile 5- kesinlikle katılıyorum) hazırlanmıştır ve değişkenler toplam 37 ifadeden oluşmaktadır. Araştırmada kullanılan algılanan davranış kontrolü, satın almaya yönelik tutum, dindarlık, öznel normlar ve satın alma niyeti değişkenleri için kullanılan ölçekler Khan ve Azam (2016) tarafından yapılan çalışmada kullanılan anket çalışmasından uyarlanmıştır. Helâl farkındalık değişkeni için kullanılan ölçek ise Awan vd. (2015) tarafından yapılan çalışmadan uyarlanmıştır. Bununla birlikte ankette katılımcıların demografik verilerine ilişkin ifadelerde yer almaktadır.

3. Bulgular

Araştırmada kullanılan ölçekler ile toplanan verilerin analize hazırlanması ve kontrolünden sonra analiz aşamasına geçilmiştir. Veri analiz kısmında IBM SPSS 25 ve R v3.6.2 istatistikî

programlar kullanılmıştır. İlk etapta demografik veriler incelenmiştir. İkinci safhada faktörlerin geçerli bir yapıya sahip olup olmadığını belirlemek için Doğrulayıcı Faktör Analizi gerçekleştirilmiştir. Son olarak Samsun ve Köln şehrinde yaşayan Türk kuşaklar arasında satın almaya yönelik tutum, algılanan davranış kontrolü, öznel normlar, helâl gıda satın alma niyeti, dindarlık ve helâl farkındalık bakımından farklılıklar olup olmadığı incelenmiştir.

3.1. Demografik Bulgular

Samsun ve Köln şehrinde araştırmaya katılan Türk katılımcıların ait demografik veriler Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Samsun ve Köln’de Yaşayan Türk Katılımcıların Demografik Verileri

Samsun			Köln		
Cinsiyet	N	%	Cinsiyet	N	%
Kadın	189	46,0	Kadın	200	49,3
Erkek	222	54,0	Erkek	206	50,7
Medeni Durum			Medeni Durum		
Evli	195	47,4	Evli	250	61,6
Bekar	216	52,6	Bekar	156	38,4
Kuşak			Kuşak		
Z (1-19 yaş)	124	30,2	Z (1-19 yaş)	67	16,5
Y (20-39 yaş)	165	40,1	Y (20-39 yaş)	195	48,0
X (40-54 yaş)	122	29,7	X (40-54 yaş)	144	35,5
Gelir Düzeyi			Gelir Düzeyi		
999 TL ve altı	117	28,5	899 euro ve altı	129	31,9
1000-1999 TL	36	8,8	900-1799 euro	68	16,7
2000-2999 TL	94	22,9	1800-2699 euro	100	24,6
3000-3999 TL	66	16,0	2700-3599 euro	59	14,5
4000-4999 TL	53	12,9	3600-4499 euro	30	7,4
5000 TL ve üstü	45	10,9	4500 euro ve üzeri	20	4,9
Eğitim Seviyesi			Eğitim Seviyesi		
İlköğretim	58	14,1	İlköğretim Türkiye	14	3,4
Lise	195	47,4	İlköğretim Almanya	4	1,0
Yüksekokul	30	7,3	Lise Almanya	185	45,6
Lisans	87	21,2	Lise Türkiye	55	13,5
Lisansüstü	41	10,0	Yüksekokul	30	7,4
			Lisans	99	24,4
			Lisansüstü	19	4,7
Meslek			Meslek		
Çalışmıyor	23	5,6	Çalışmıyor	21	5,2
Öğrenci	45	35,3	Öğrenci	117	28,8
Ev Hanımı	35	8,5	Ev Hanımı	77	19,0
Emekli	9	2,2	Emekli	4	1,0
Memur	54	13,1	Memur	8	2,0

İşçi	122	29,7	İşçi	158	38,9
İşveren	23	5,6	İşveren	21	5,1
			Vatandaşlık		
			TC	187	46,1
			Alman	164	40,4
			Çifte Vatandaş	55	13,5
			Doğum Yeri		
			Türkiye	179	44,1
			Almanya	227	55,9
			Kültür Tarzı		
			Türk	381	93,8
			Alman	25	6,2

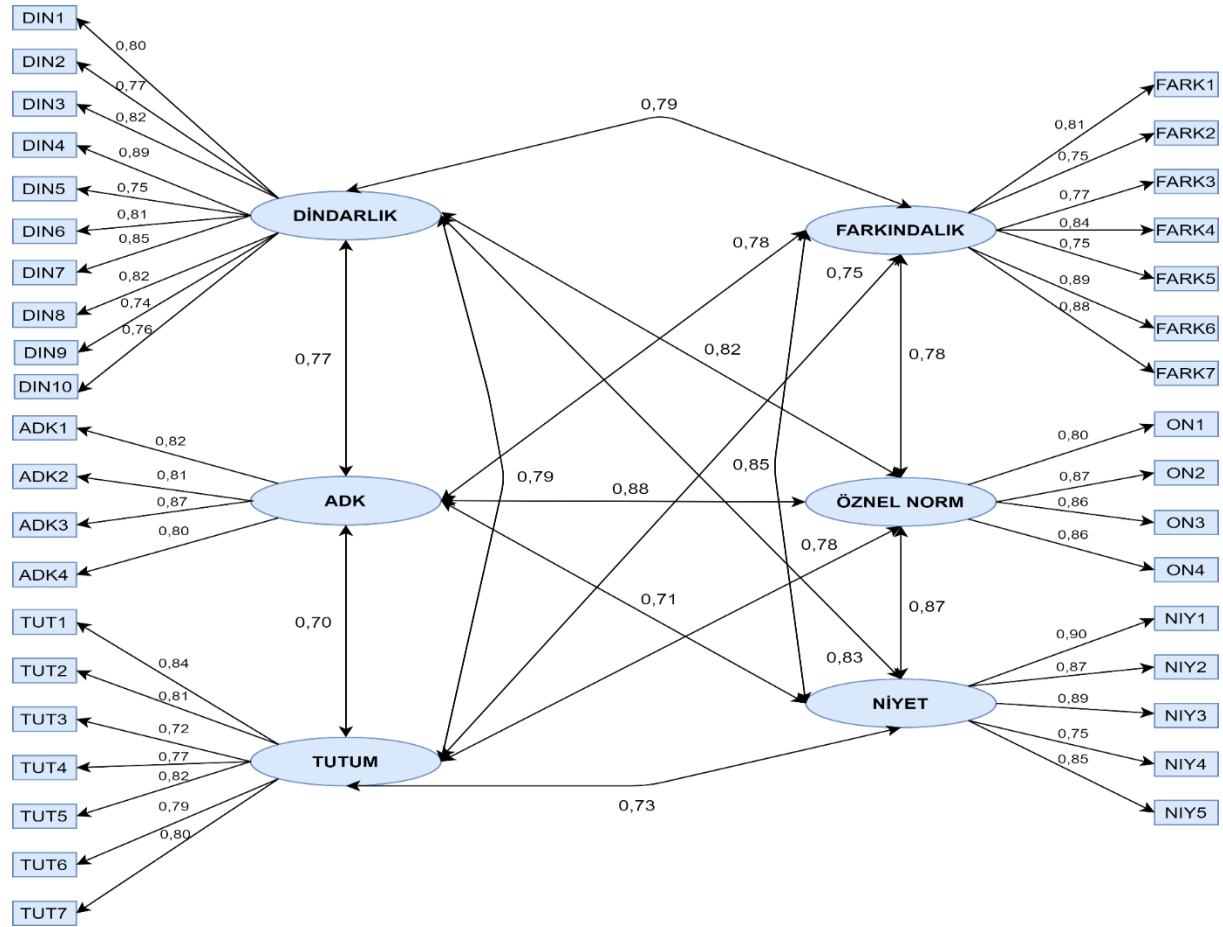
Samsun'da yaşayan katılımcıların demografik verilerine göre tüketicilerin %40,1'lik oranı Y kuşağı, %30,2'lik kısmı Z kuşağı ve %29,7'si ise X kuşağına mensup bireyler olduğu görülmektedir. Gelir düzeyi bakımından katılımcılardan 999 TL ve altı gelir düzeyine sahip olanlar %28,5, %22,9'luk kesimin 2000-2999 TL arası gelir düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Eğitim durumuna bakıldığında katılımcıların %47,4'ü lise, %21,2'si lisans eğitim seviyesine sahiptir. Mesleki durum olarak bakıldığında katılımcıların %35,3'ü öğrenci, %29,7'si işçidir. Köln şehrinde yaşayan Türk katılımcıların demografik verilerine bakıldığında %48'lik dilim Y kuşağı, %35'lik dilim X kuşağı ve %16,5'lik dilim Z kuşağına aittir. Türk katılımcılardan 899 euro ve altı gelir düzeyine sahip olanlar %31,8'lik bir dilimi oluştururken, 1800-2699 euro arası gelir düzeyine sahip olanlar %24,6'lık bir orana sahiptir. Katılımcıların %45,6'sı Alman lise eğitimine, %24,4'ü lisans eğitim seviyesine sahiptir ve %38,9'u işçi, %28,7'si öğrencidir. Katılımcıların %46,1'i T.C. vatandaşı iken %55,9'unun doğum yeri Almanya'dır (Tablo 1).

3.2. Samsun'daki Katılımcılar için Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ölçme modellerinin geliştirilmesinde sıkça tercih edilen bir yöntemdir. Bu yöntemde genellikle önceden belirlenmiş bir yapının doğrulanmasını amaçlanmaktadır (Yaşloğlu, 2017, s.78).

Çalışmada kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek için DFA uygulanmıştır. DFA yapılırken R programı kullanılmış ve maximum likelihood tekniği ile DFA gerçekleştirildikten sonra öncelikle modelin uyum indeksleri incelenmiştir. Gerçekleştirilen modelde ölçüt değerlerin sağlandığı gözlenmiş ve oluşturulan model Şekil 2'de verilmiştir. Ayrıca standardize faktör yükleri 0,5'ten küçük olan değişken bulunmadığından ölçekten değişken çıkarılmamıştır.

Şekil 2: Samsun DFA modeli

Modelin uygunluğu; RMSEA (Root Mean Square Error Approximation), Norm ed Fit Index (NFI), CFI (Comparative Fit Index), SRMR (Square Root of Mean Square Residual), GFI (Goodness of Fit Index) ve Adjusted Goodness of Fit Index (AGFI) gibi uyum indeksleriyle test edilmiştir. Test sonucunda, RMSEA:0,049, NFI:0,985, CFI:0,998, SRMR:0,051, GFI:0,988 ve AGFI:0,986 olduğu belirlenmiştir. Modelin tüm uyum indeksleri kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer almaktadır.

Tablo 2: Samsun Ölçeğinin uyum iyiliği değerleri

Uyum indeksi	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Analiz Sonuçları
Serbestlik Derecesi	-		480
Ki-Kare/sd	$0 \leq \text{Ki-kare/sd} \leq 2$	$0 \leq \text{Ki-kare/sd} \leq 3$	0,852
RMSEA	$0 \leq \text{RMSA} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{RMSA} \leq 0,08$	0,049
NFI	$0,95 \leq \text{NFI} \leq 1,00$	$0,90 \leq \text{NFI} \leq 0,95$	0,985
CFI	$0,97 \leq \text{CFI} \leq 1,00$	$0,95 \leq \text{CFI} \leq 0,97$	0,998
SRMR	$0 \leq \text{SRMR} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{SRMR} \leq 0,10$	0,051
GFI	$0,95 \leq \text{GFI} \leq 1,00$	$0,90 \leq \text{GFI} \leq 0,95$	0,988
AGFI	$0,90 \leq \text{AGFI} \leq 1,00$	$0,85 \leq \text{AGFI} \leq 0,90$	0,986

Kaynak: (Schermelleh vd., 2003)

Ölçeğin yapı geçerliliği için convergent validity (yakınsak geçerlilik) dikkate alınmaktadır (Hair vd., 2010). Yakınsak geçerlilik değişkenlere ilişkin ifadelerin birbirleriyle ve oluşturdukları faktörle ilişkili olduklarını ifade ettiği anlamına gelmektedir (Yaşlıoğlu, 2017).

Yakınsak geçerlilik için, ölçekte yer alan tüm CR değerlerinin AVE değerlerinden büyük olması ve AVE değerinin de 0,5'ten büyük olması beklenmektedir. Ayrıca maddelerin standardize faktör yüklerinin 0,5 üzerinde ve birleşik güvenilirlik (CR) değerinin 0,7'den yüksek olması gerekmektedir (Hair vd., 2010).

DFA sonucunda, yakınsak geçerlilik incelendiğinde; maddelerin standardize faktör yüklerinin 0,72-0,90 arasında olduğu, CR ve Cronbach's Alpha değerinin 0,7'den yüksek olduğu ve AVE değerlerinin 0,5 sınırında olduğundan, 6 yapının da yakınsak geçerliliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, araştırmadan kullanılan ölçeğin yakınsak geçerliliği sağlandığını işaret etmektedir.

Tablo 3: Samsun Ölçeği DFA sonucu faktör ve maddelerin oluşan değerleri

Faktör ve Maddeler	SFL (λ)^a	CR^b	AVE^c	Cronbach's α	Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma $\bar{X} \pm SS$
	> 0,5	> 0,7	> 0,5	> 0,7	
Dindarlık		0,947	0,644	0,904	3,61±0,82
DIN1	0,80				4,04±1,11
DIN2	0,77				3,30±1,13
DIN3	0,82				3,98±0,99
DIN4	0,89				3,64±1,27
DIN5	0,75				3,83±0,97
DIN6	0,81				3,90±1,06
DIN7	0,85				3,30±1,20
DIN8	0,82				3,26±1,18
DIN9	0,74				2,66±1,24
DIN10	0,76				4,22±0,97
ADK		0,895	0,681	0,737	4,01±0,81
ADK1	0,82				4,00±1,08
ADK2	0,81				4,15±1,10
ADK3	0,87				4,02±1,10
ADK4	0,80				3,86±1,04
Tutum		0,922	0,629	0,884	4,11±0,82
TUT1	0,84				4,38±0,93
TUT2	0,81				4,40±1,02
TUT3	0,72				4,06±1,11
TUT4	0,77				3,42±1,15
TUT5	0,82				4,31±0,99
TUT6	0,79				4,31±1,05
TUT7	0,80				3,89±1,21

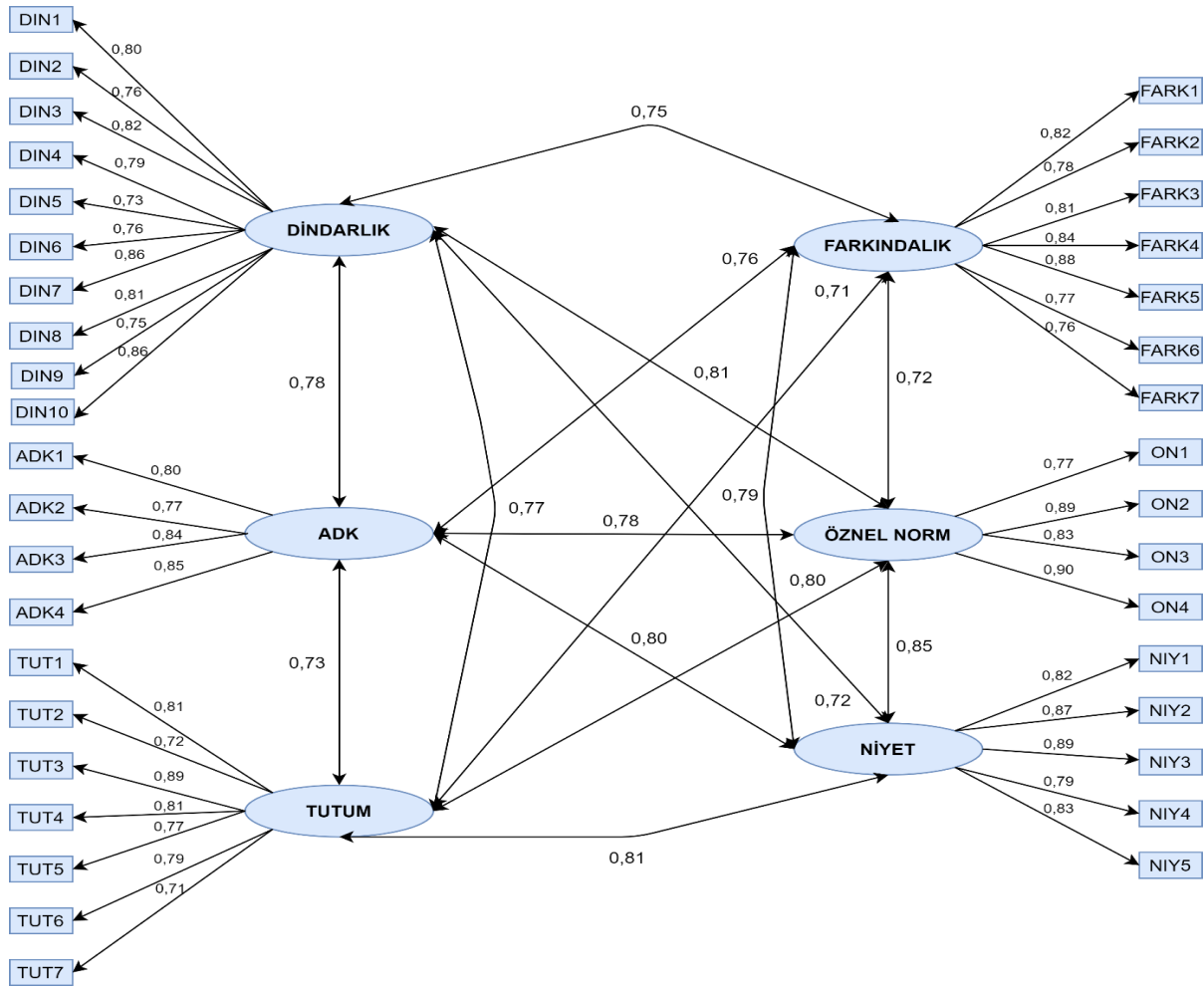
Farkındalık		0,932	0,663	0,814	3,85±0,72
FARK1	0,81				3,51±1,05
FARK2	0,75				3,56±0,99
FARK3	0,77				4,17±0,95
FARK4	0,84				4,08±1,04
FARK5	0,75				4,07±0,98
FARK6	0,89				4,03±1,01
FARK7	0,88				3,56±1,27
Öznel Norm		0,911	0,719	0,908	4,06±0,91
ON1	0,80				4,32±0,97
ON2	0,87				3,97±1,04
ON3	0,86				3,92±1,05
ON4	0,86				4,02±1,04
Helâl Gıdaya Yönelik Satın Alma Niyeti		0,930	0,728	0,922	4,07±0,90
NIY1	0,90				4,25±0,96
NIY2	0,87				4,16±0,93
NIY3	0,89				4,24±0,96
NIY4	0,75				3,72±1,17
NIY5	0,85				4,00±1,08

SFL^a = Standardized Factor Loading (λ), CR^b Composite Reliability = $(\sum\lambda)^2/[(\sum\lambda)^2 + \Sigma(\theta)]$ (Jöreskog ve Sörbom, 1996), AVE^c Average Variance Extracted = $(\sum\lambda^2)/[\sum\lambda^2 + \Sigma(\theta)]$ (Jöreskog ve Sörbom, 1996). Tüm standartlaştırılmış faktör yükleri anlamlıdır, ***p<0,001.

3.3. Köln'deki Türk Katılımcılar için Doğrulayıcı Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğini değerlendirmek amacıyla DFA uygulanmıştır. DFA, R programı kullanılarak, maximum likelihood tekniği ile gerçekleştirilmiştir. İlk olarak modelin uyum indeksleri incelenmiştir. Gerçekleştirilen ilk modelde ölçüt değerleri sağlanmıştır. Elde edilen model Şekil 3'te gösterilmektedir. Bununla birlikte maddelerin standardize faktör yükleri 0,5'nin altında olan olmadığından dolayı ölçekten madde çıkarılmamıştır.

Şekil 3: Köln DFA modeli

Yapılan işlemde sonra elde edilen modelin uygunluğunun test edilmesi için, RMSEA, NFI, CFI, SRMR, GFI ve AGFI uyum ölçütlerine bakılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, RMSEA:0,013, NFI:0,969, CFI:0,995, SRMR:0,062, GFI:0,975 ve AGFI:0,971 bulunmuştur. Veriler ışığında model uyum değerlerinin kabul edilebilir düzeydedir.

Tablo 4: Köln Ölçeğinin uyum iyiliği değerleri

Uyum indeksi	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Analiz Sonuçları
Serbestlik Derecesi	-		480
Ki-Kare/sd	$0 \leq \text{Ki-kare/sd} \leq 2$	$0 \leq \text{Ki-kare/sd} \leq 3$	0,962
RMSEA	$0 \leq \text{RMSA} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{RMSA} \leq 0,08$	0,013
NFI	$0,95 \leq \text{NFI} \leq 1,00$	$0,90 \leq \text{NFI} \leq 0,95$	0,969
CFI	$0,97 \leq \text{CFI} \leq 1,00$	$0,95 \leq \text{CFI} \leq 0,97$	0,995
SRMR	$0 \leq \text{SRMR} \leq 0,05$	$0,05 \leq \text{SRMR} \leq 0,10$	0,062
GFI	$0,95 \leq \text{GFI} \leq 1,00$	$0,90 \leq \text{GFI} \leq 0,95$	0,975
AGFI	$0,90 \leq \text{AGFI} \leq 1,00$	$0,85 \leq \text{AGFI} \leq 0,90$	0,971

Kaynak: (Schermelleh vd., 2003)

DFA sonucunda, yakınsak geçerliliğe bakıldığında; maddelere ait standardize faktör yükleri 0,71-0,90 arasındadır. Ölçeğin CR ve Cronbach's Alpha değerleri 0,7'den yüksektir. AVE değerleri 0,5'ten büyüktür. Buradan hareketle 6 yapının da yakınsak geçerliliğe sahip olduğu görülmektedir (Tablo 5). Bu sonuçlara göre, araştırmada kullanılan ölçeğin yakınsak geçerliliği sağlanmaktadır.

Tablo 5: Köln Ölçeğinin DFA sonucu faktör ve maddelerin oluşan değerleri

Faktör ve Maddeler	SFL (λ) > 0,5	CR > 0,7	AVE > 0,5	Cronbach's α > 0,7	Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma $\bar{X} \pm SS$
Dindarlık		0,944	0,632	0,897	4,22±0,65
DIN1	0,80				4,55±0,75
DIN2	0,76				4,14±0,89
DIN3	0,82				4,57±0,67
DIN4	0,79				4,17±1,06
DIN5	0,73				4,33±0,75
DIN6	0,76				4,49±0,74
DIN7	0,86				3,95±1,07
DIN8	0,81				3,99±1,09
DIN9	0,75				3,28±1,18
DIN10	0,86				4,73±0,59
ADK		0,888	0,665	0,707	4,42±0,65
ADK1	0,80				4,47±0,88
ADK2	0,77				4,29±1,08
ADK3	0,84				4,54±0,84
ADK4	0,85				4,39±0,81
Tutum		0,919	0,620	0,858	4,42±0,64
TUT1	0,81				4,69±0,65
TUT2	0,72				4,76±0,58
TUT3	0,89				4,45±0,87
TUT4	0,81				3,96±1,08
TUT5	0,77				4,55±0,83
TUT6	0,79				4,59±0,73
TUT7	0,71				3,92±1,16
Farkındalık		0,930	0,655	0,751	4,06±0,63
FARK1	0,82				3,96±0,94
FARK2	0,78				3,94±1,02
FARK3	0,81				4,25±0,89
FARK4	0,84				4,00±1,08
FARK5	0,88				4,19±0,97
FARK6	0,77				4,28±0,91

FARK7	0,76			3,78±1,18
Öznel Norm		0,912	0,721	0,909
ON1	0,77			4,56±0,70
ON2	0,89			4,39±0,84
ON3	0,83			4,33±0,86
ON4	0,90			4,43±0,81
Helâl Gıdaya Yönelik Satın Alma Niyeti		0,923	0,707	0,897
NIY1	0,82			4,59±0,70
NIY2	0,87			4,55±0,73
NIY3	0,89			4,60±0,67
NIY4	0,79			4,04±1,08
NIY5	0,83			4,28±0,95

Tüm standartlaştırılmış faktör yüklerine anlamlıdır, ***p<0,001.

3.4. Kuşakların Farklılık Analizleri

Araştırmada, Samsun ve Köln’de yaşayan Türk tüketicilerin kuşaklar bakımından dindarlık, helâl gıdaya yönelik tutum, algılanan davranış kontrolü, helâl farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti ölçekleri toplam puanlarının normallik dağılımları “Shapiro-Wilk Testi” ile incelenmiştir. Shapiro-Wilk testi normallik varsayımını sınavan en güçlü testtir. Bu testin büyük örnek kütlelerine (2000 örnekleme kadar) uygulanabilmesine imkan veren formu bazı istatistik paket programlarında bulunmaktadır (Royston, 1982). Normallik testi sonuçları Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6: Samsun ve Köln’de yaşayan Türk tüketicilerin kuşaklarına göre dindarlık, algılanan davranış kontrolü, tutum, farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti ölçekleri toplam puanları normallik testi

Shapiro-Wilk Testi							
	Kuşak	Samsun			Köln		
		İstatistik değeri	SD	p değeri	İstatistik değeri	SD	p değeri
Dindarlık	Z	,988	24	,321*	,888	7	,000
	Y	,958	65	,000	,950	95	,000
	X	,918	22	,000	,856	44	,000
Algılanan Davranış Kontrolü	Z	,952	24	,000	,896	7	,000
	Y	,934	65	,000	,851	95	,000
	X	,852	22	,000	,773	44	,000
Tutum	Z	,913	24	,000	,851	7	,000
	Y	,897	65	,000	,870	95	,000
	X	,742	22	,000	,753	44	,000

Farkındalık	Z	,977	24	,034	,916	7	,000
	Y	,979	65	,014	,967	95	,000
	X	,946	22	,000	,952	44	,000
Öznel Norm	Z	,919	24	,000	,834	7	,000
	Y	,874	65	,000	,786	95	,000
	X	,853	22	,000	,764	44	,000
Helâl	Z	,944	24	,000	,851	7	,000
Gıdaya	Y	,881	65	,000	,845	95	,000
Yönelik							
Satın Alma	X	,751	22	,000	,713	44	,000
Niyeti							

*p>0,05

Normallik tablolarına bakıldığında, kuşakların tüm ölçeklere göre normal dağılmadığı saptanmıştır. Kuşak karşılaştırması iki grup olarak ele alındığından ve normal dağılmadığı için “Mann Whitney U Testi” ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 7’de verilmiştir. Fark çıkan grupların grup içi karşılaştırmaları “Homojen Alt Küme Farkları Testi (HSD)” ile incelenmiştir. Sonuçlar Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7: Samsun ve Köln’de yaşayan Türk tüketicilerin kuşaklarına göre dindarlık, algılanan davranış kontrolü, tutum, farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti ölçekleri toplam puan karşılaştırması

	Kuşak	Ortanca (min-max)	p değeri
Dindarlık	Samsun – Z	3,40 (1,20-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – Z	4,20 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	3,60 (1,00-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – Y	4,10 (2,00-5,00)	
	Samsun – X	4,10 (1,00-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – X	4,50 (2,00-5,00)	
Algılanan Davranış Kontrolü	Samsun – Z	3,75 (1,75-5,00)	p^b=0,016*
	Köln – Z	4,25 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	4,00 (1,25-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – Y	4,75 (2,50-5,00)	
	Samsun – X	4,25 (1,50-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – X	4,75 (2,00-5,00)	
Tutum	Samsun – Z	4,14 (1,43-5,00)	p^b=0,115
	Köln – Z	4,29 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	4,29 (1,43-5,00)	p^b=0,000**
	Köln – Y	4,57 (2,00-5,00)	
	Samsun – X	4,57 (1,14-5,00)	p^b=0,009**
	Köln – X	4,71 (1,57-5,00)	

Farkındalık	Samsun – Z	3,71 (2,00-5,00)	$p^b=0,042^*$
	Köln – Z	3,86 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	3,71 (1,71-5,00)	$p^b=0,000^{**}$
	Köln – Y	4,00 (2,57-5,00)	
	Samsun – X	4,14 (1,86-5,00)	$p^b=0,712$
	Köln – X	4,14 (2,14-5,00)	
Öznel Norm	Samsun – Z	4,00 (1,00-5,00)	$p^b=0,026^*$
	Köln – Z	4,25 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	4,25 (1,00-5,00)	$p^b=0,000^{**}$
	Köln – Y	4,75 (2,00-5,00)	
	Samsun – X	4,38 (1,00-5,00)	$p^b=0,014^*$
	Köln – X	4,75 (1,00-5,00)	
Helâl Gıdaya Yönelik Satın Alma Niyeti	Samsun – Z	3,80 (1,40-5,00)	$p^b=0,008^{**}$
	Köln – Z	4,40 (1,00-5,00)	
	Samsun – Y	4,20 (1,00-5,00)	$p^b=0,000^{**}$
	Köln – Y	4,60 (2,00-5,00)	
	Samsun – X	4,50 (1,00-5,00)	$p^b=0,049^*$
	Köln – X	4,80 (1,00-5,00)	

* $p<0,05$; ** $p<0,01$, ^bİki grup arası fark Mann Whitney U Testi ile değerlendirilmiştir.

Araştırmaya katılan Samsun ve Köln'deki Türk tüketicilerin kuşaklar bazında dindarlık, helâl gıdaya yönelik tutum, algılanan davranış kontrolü, helâl farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti ölçekleri toplam puanlarının karşılaştırılması yapılmıştır. Sonuçlara göre, Türk tüketicilerin X (40-54 yaş) kuşağı bakımından "dindarlık, algılanan davranış kontrolü, helâl gıdaya yönelik tutum, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti" ölçekleri toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmaktadır ($p<0,01$; $p<0,05$). Türk tüketicilerin X kuşağı olarak helâl farkındalıkları ölçeğinin toplam puanı arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($p>0,05$). Samsun ve Köln'de yaşayan Türk tüketiciler Y (20-39 yaş) kuşağına göre karşılaştırıldığında tüm ölçeklerin toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık vardır ($p<0,01$). Z (1-19) kuşağına göre değerlendirildiğinde katılımcıların "dindarlık, algılanan davranış kontrolü, helâl farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti" ölçekleri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir ($p<0,01$; $p<0,05$). Helâl gıdaya yönelik tutum bakımından ise Samsun ve Köln'de yaşayan Z kuşağı Türk tüketicileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur ($p>0,05$). Araştırma bulgularında fark çıkan tüm kuşaklara bakıldığında; kuşaklar arası oluşan farkın Köln'de yaşayan Türk tüketicilerin ölçeklere verdikleri yanıtların toplam puanlarının ortancalarının Samsun'daki tüketicilerin ortancalarından daha fazla olmasından kaynaklandığı saptanmıştır (Tablo 7). Analiz sonuçlarına göre araştırma sorularında belirtilen farklılıklar Tablo 8'de detaylı olarak gösterilmektedir.

Tablo 8: Araştırma Sorularının Yanıtları

Araştırma Sorusu No	p	Yanıt
AS ₁	0,009**	Fark var
AS ₂	0,000**	Fark var
AS ₃	0,115	Fark yok
AS ₄	0,000**	Fark var
AS ₅	0,000**	Fark var
AS ₆	0,000**	Fark var
AS ₇	0,000**	Fark var
AS ₈	0,000**	Fark var
AS ₉	0,016*	Fark var
AS ₁₀	0,014*	Fark var
AS ₁₁	0,000**	Fark var
AS ₁₂	0,026*	Fark var
AS ₁₃	0,712	Fark yok
AS ₁₄	0,000**	Fark var
AS ₁₅	0,042*	Fark var
AS ₁₆	0,049*	Fark var
AS ₁₇	0,000**	Fark var
AS ₁₈	0,008**	Fark var

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$, İki grup arası fark Mann Whitney U Testi ile değerlendirilmiştir.

Sonuç

Araştırmada tüketiciler kuşaklara ayrılarak Samsun ve Köln şehirlerinde yaşayan Türk tüketiciler arasında herhangi bir farklılığın olup olmadığı incelenmiştir. Araştırmaya katılan tüketicilerin kuşaklarına göre dindarlık, algılanan davranış kontrolü, farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti ölçekleri toplam puanlarının karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışmada Samsun ve Köln şehrindeki Türk X, Y ve Z kuşaklarının algılanan davranış kontrolü, helâl gıdaya yönelik tutum, öznel normlar ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti bakımından farklılaştığı tespit edilmiştir. Asif vd. (2018)'de yapmış oldukları organik gıda satın alma niyetini etkileyen faktörler adlı çalışmasında Türkiye, Pakistan ve İran arasında farklılıkları incelemiş ve tüketicilerin algılanan davranış kontrolü, tutum, öznel normlar ve satın alma niyeti bakımından farklılaştığını tespit etmişlerdir. Bu çalışmanın sonucuyla Asif vd. (2018)'in sonuçları örtüşmektedir. Ancak Asif vd. (2018) farklılıkları değerlendirirken kuşak veya yaş kriterini kullanmamıştır. Bir başka çalışmada da Arvola vd. (2008) tüketicilerin organik gıdaya yönelik tutum ve öznel normlarının İtalya, İngiltere ve Finlandiya'da yaşayan tüketiciler arasında farklılık gösterdiğini tespit etmişlerdir. Çalışmada dindarlığın her iki şehirdeki Türkler açısından da önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sherwani vd. (2018) de yapmış olduğu çalışmasında dindarlık faktörünün tüketicilerin helâl satın alma niyetlerini etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

X kuşaklarına göre "dindarlık, algılanan davranış kontrolü, tutum, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti" ölçekleri toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Köln'de yaşayan tüketicilerin dindarlık düzeyleri Samsun'da yaşayan

tüketicilere göre daha yüksektir. Köln'deki tüketiciler dine daha fazla önem vermekte, özel dini düşünce ve ibadetlere harcadığı zamanı çok değerli bulmakta ve dini inançları hayata yaklaşım tarzının belirlenmesinde daha belirleyici olmaktadır. Köln'de yaşayan tüketicilerin algılanan davranış kontrolü Samsun'da yaşayan tüketicilerden daha yüksektir. Köln'deki tüketicilerin helâl gıdalara yönelik davranışını gerçekleştirme durumları daha yüksektir. Tüketiciler alışveriş yaptıkları yerlerde helâl ürünleri bulabiliyorsa sadece helâl olanları alma eğilimindedirler. Bununla birlikte tüketiciler pahalı olsalar bile helâl ürünleri satın almak için çaba göstermektedir. Tüketicilerin helâl gıdaya yönelik tutumlarına bakıldığında Köln'deki tüketiciler Samsun'daki tüketicilere göre daha yüksek ortalamaya sahiptir. Tüketiciler helâl ürünleri satın almak için daha yol kat edebileceklerini belirtmişlerdir. Bu ifadenin değerinin yüksek olması yurtdışında Müslümanların gıda ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri imkanların kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Öznel normlar bakımından değerlendirildiğinde Köln'deki tüketiciler Samsun'daki tüketicilere göre daha yüksek ortalamaya sahiptir. Köln'deki tüketicilerin helâl ürünlere yönelik satın alma niyetlerinde aile ön plana çıkarken, arkadaş çevresi de satın alma niyetinde önemli bir paya sahiptir. Tüketicilerin helâl sertifikalı gıdaları satın alma niyetleri incelendiğinde Köln'deki tüketicilerin davranışsal niyetlerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Tüketiciler helâl ürünler bulunabilir olduğu sürece sadece helâl olanları satın almaya niyetli olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca tüketiciler, çok tanınmış bir marka olmasa bile helâl ürünleri satın almaya niyetlidirler. "Farkındalık" ölçeği toplam puanı arasında ise istatistiksel olarak anlamı bir farklılık tespit edilmemiştir. saptanmıştır. Tüketiciler için ürünün helâl olup olmadığını belirleyen önemli unsurlardan birisi de helâl etiketidir. Her iki şehirde bulunan tüketiciler helâl konusunda yeterli seviyede bilgili olduklarını düşünmekte ve helâli arama konusunda ilgili olduklarını düşünmektedirler. Bununla birlikte helâl ürünlerin bulunabilirliğindeki en fazla görevin hükümetler, süpermarketler ve üreticilere düştüğünü belirtmişlerdir.

Y kuşaklarına göre tüm ölçeklerin toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Köln'de yaşayan Y kuşağı tüketicileri kendi dinine mensup kişilerle daha çok vakit geçirmekte ve dini faaliyetleri yerine getirirken kendilerine has grup davranışları sergilemektedir. Ayrıca Köln'deki tüketiciler Samsun'daki tüketicilere göre dini vecibelere daha çok özen göstermektedir. Algılanan davranış kontrolü bakımından farklılıklara baktığımızda Köln'de yaşayan Y kuşağı helâl ürünler pahalı olsa dahi yine de bu ürünleri tercih etmektedir. Bu oranın yüksek çıkmasının bir nedeni de Müslüman olmayan bir ülkede helâl ürün arzının daha az olmasından kaynaklanmaktadır. Helâl gıdaya yönelik tutumlar bakımından Köln'deki tüketiciler Samsun'daki tüketicilere göre daha yüksek puana sahiptir. Köln'deki tüketiciler ürün satın alırken içeriğinin helâl olması konusunda daha fazla hassasiyete sahiptir. Bununla birlikte Köln'deki Y kuşağı tüketicilerinin helâl ürünlere yönelik farkındalık düzeyleri daha yüksektir. Öznel normlar bakımından Köln'deki Y kuşağı Samsun'daki tüketicilere göre yüksek puana sahiptir. Tüketicilerin aile fertleri, arkadaş grupları helâl ürün tercihlerinde yüksek seviyede etkili olduğunda tüketicilerin de helâl ürünleri satın almaya yönelik niyetleri de artmaktadır. Tüketici, sosyal çevresi tarafından

desteklendiğinde helâl ürünleri diğer markalara göre bilindik bir marka olmamasına rağmen tercih ederler. Aynı şekilde helâl ürünler diğer ürünlere göre biraz pahalı olsalar dahi helâl ürünleri satın almaya niyetli olmaktadır.

Z kuşaklarına göre “dindarlık, algılanan davranış kontrolü, farkındalık, öznel norm ve helâl gıdaya yönelik satın alma niyeti” ölçeklerinin toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olduğu saptanmıştır. Köln’de yaşayan Z kuşağı tüketicilerinin dini hassasiyetleri daha yüksek olup, algılanan davranışsal kontrolleri daha yüksektir. Öznel normlar bakımından aileler çocuklarının kararları üzerinde daha çok söz sahibi olduğu için Köln’deki Z kuşağı da bu durumdan daha çok etkilenmektedir. Helâl ürünlere yönelik farkındalık oranlarına bakıldığında Köln’deki Z kuşağı ürünlerin içeriklerini daha çok araştırıp satın almalarını ona göre gerçekleştirmektedir. Köln’deki Z kuşağı günlük kullanımlarında ve geleceğe dair satın alma niyetlerinde helâl ürünleri daha çok tercih etmektedir. Bununla birlikte “tutum” ölçeğinin toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Her iki şehirde yaşayan Z kuşağı tüketicileri helâl gıdaya yönelik yüksek derecede olumlu tutuma sahiptir.

Genel olarak çalışmada tüketiciler helâl gıda konusunda olumlu düşüncelere sahiptir. Bununla birlikte işletmeler, tutundurma faaliyetlerini artırarak tüketicilerin helâl konusunda daha da bilinçlenmelerini sağlamaları gerekmektedir. Tüketicilerin bilinçlendirilmesi açısından özellikle Z kuşağının sosyal medyayı etkin kullanmasından dolayı internet reklamları, sosyal medya ve diğer forumlar etkili olabilmektedir. Diğer kuşaklar için de bu tutundurma faaliyetleri etkili olabilmektedir ancak bunlara ek olarak televizyon reklamları, dergiler ve broşürler bu diğer kuşaklar için daha etkili bir yöntemdir. İşletmelerin tutundurma faaliyetlerinin etkili olmasının yanı sıra helâl gıda hususunda bilincin oluşması ve insanların gıdaların helâllğine güvenmeleri için yetkili mercilerin sürecin içinde yer alması ve hatta süreci bizzat yönetmesi gerekmektedir. Bunlarla birlikte sivil toplum kuruluşları da tanıtıcı faaliyetlerle tüketicilerin helâl konusunda bilinçlenmelerine katkı sağlayacaklardır.

Yapılan bu çalışma sadece Türkler üzerinde uygulanmıştır. Çalışmanın Samsun ve Almanya’nın Köln şehriyle sınırlı kalması helâl satın alma niyeti bakımından genelleme yapmamızı engellemektedir. Bu çalışma helâl gıda konusunda kuşaklar bazında farklı ülkelerin karşılaştırılabilirliğini göstermek adına örnek teşkil etmektedir. Çalışma sonuçlarının genellenebilmesi için Müslüman olmayan bireyler/tüketiciler üzerinde araştırmaların yoğunlaştırılması gerekir. Bu sayede helâl gıda hakkındaki olumlu ve olumsuz tutumları incelenerek eksikliklerin giderilmesine olanak sağlanabilir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de helâl gıdanın temiz ve hijyenik olduğundan bahsetmektedir. Bu durum da gayrimüslimlerin ilgisini fazlasıyla çekmektedir. Bu sebepten ötürü ilerleyen zamanlarda helâl konusuna daha objektif yaklaşmak açısından Müslüman olmayan kesim üzerinde helâl çalışmaları çeşitlendirilebilir.

Not: Bu çalışmada kullanılan veri toplama yöntemi ve anket formu Samsun Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 29.05.2020 tarih ve 2020-4 nolu kararı ile uygun görülmüştür.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2),179-211. Erişim adresi: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08870446.2011.613995>
- Aka, B. (2017). Bebek Patlaması, X ve Y Kuşuğu Yöneticilerin Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Kamu ve Özel Sektör Farklılıklarına Göre İncelenmesi: Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(20), 118-135. Doi: 10.21076/vizyoner.341626
- Akın, M.S. ve Okumuş, A. (2020), "Shaping the consumers' attitudes towards Halal food products in Turkey", *Journal of Islamic Marketing*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. DOI: <https://doi.org/10.1108/JIMA-08-2019-0167>
- Aksoy, A. D.(2014). Tüketime Dijitalleşmesi. *Hacettepe Üniversitesi Tüketici Pazar Araştırma Danışma Test ve Eğitim Merkezi Tüketici Yazıları IV*, 46-64.
- Alam, S. S. and Sayuti, N. M. (2011). Applying the Theory of Planned Behavior (TPB) in halal food purchasing. *International journal of Commerce and Management*, 21(1), 8-20. Doi:10.1108/10569211111111676
- Ali, A., Sherwani, M., Ali, A., Ali, Z. ve Sherwani, S. (2020). The Moderating Role of Individualism/Collectivism and Materialism: An Application of the Theory of Planned Behavior (TPB) in Halal Food Purchasing. *Journal of Food Products Marketing*, 26(9), 581-599. DOI: <https://doi.org/10.1080/10454446.2020.1846148>
- Asif, M., Xuhui, W., Nasiri, A. ve Ayyub, S. (2018). Determinant factors influencing organic food purchase intention and the moderating role of awareness: A comparative analysis. *Food Quality and Preference*, 63, 144-150. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodqual.2017.08.006>
- Aşık, N. A. (2019). X ve Z Kuşuğu Tüketicilerin Yiyecek Tercihlerini Etkileyen Faktörler. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2599, 2611. Doi: 10.21325/jotags.2019.489
- Ayhan, A. ve Güneş, S. S. (2018). Farklı Kuşakların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerine Yönelik Tutumları: X ve Y Kuşakları Üzerine Betimsel Bir Analiz. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (29), 161-182. DOI:10.16878/gsuilet.500844
- Aziz, Y. A. ve Chok, N. V. (2013). The role of Halal awareness, Halal certification, and marketing components in determining Halal purchase intention among non-Muslims in Malaysia: A structural equation modeling approach. *Journal of International Food and Agribusiness Marketing*, 25(1), 1-23. Doi: 10.1080/08974438.2013.723997
- Bashir, A. M. (2019). Awareness of Purchasing Halal Food Among Non-Muslim Consumers: An Explorative Study With Reference to Cape Town of South Africa. *Journal of Islamic Marketing*. 11(6). 1295-1311. DOI: 10.1108/JIMA-04-2018-007
- Başaran Alagöz, S. ve Demirel, E. (2017). Helâl Gıda Sertifikalı Ürünlerin Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi: Konya İli Üzerinde Bir Araştırma. *Journal of Suleyman Demirel University*

Institute of Social Sciences, 28(3). 451-472. Erişim adresi:
<https://sbedergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/343/files/28-sayi-yazi24-12112017.pdf>

Boyraz, M., Mutluç, A. S., Güvenen, Ö. A. ve Dikmen, H. (2017). Müslüman Tüketicilerin Helâl Ürün Algısı, Tutum ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma. 1. Uluslararası Helâl Turizm Kongresi / 07-09 Nisan 2017 / Alanya / Türkiye. s. 143-156

Chaney, D., Touzani, M. ve Ben Slimane, K. (2017). Marketing to the (new) generations: summary and perspectives. *Journal of Strategic Marketing*, 25(3), 179-189. <https://doi.org/10.1080/0965254X.2017.1291173>

Çelebi, Ş. O. ve Bayrakdaroğlu, F. (2018). Y Kuşağı tüketicilerinin bilinçli tüketim davranışları üzerine bir araştırma. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 111-124. DOI: 10.31006/gipad.415372

Damit, D. H. D. A., Harun, A., Martin, D., Othman, B., Ahmad, H. (2019). What makes a non-Muslim purchase halal food in a Muslim country? An application of theory of planned behaviour. *Management Science Letters*, 9(12), 2029-2038. DOI:10.5267/j.msl.2019.7.003

Demirci, K. (1998). *Helâl. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: TDV Yayınları

Eger, L., Komárková, L., Egerová, D. ve Mičík, M. (2021). The effect of Covid-19 on consumer shopping behaviour: Generational cohort perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, Vol:61. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102542>

Fitria, M. R., Aji, H., & Heryawan, A. Y. (2019). the Effect of Halal Awareness, Halal Certification and Halal Marketing Toward Halal Purchase Intention of Fast Food Among Muslim Millenials Generation. *Russian Journal of Agricultural and Socio-Economic Sciences*, 90(6). 76-83. DOI: 10.18551/rjoas.2019-06.11

Hair, Joseph F., William C. Black, Barry J. Babin, and Rolph E. Anderson (2010), *Multivariate Data Analysis*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

Haleem, A., Khan, M. I. ve Khan, S. (2019). Halal Certification, the Inadequacy of Its Adoption, Modelling and Strategising the Efforts. *Journal of Islamic Marketing*. 11(2). 384-404. DOI: 10.1108/JIMA-05-2017-0062

Jöreskog, K. G. ve Sörbom, D. (1996). *LISREL 8: User's reference guide*. Scientific Software International.

Kurtoğlu, R. ve Çiçek, B. (2013). Tüketicilerin Helâl Ürünler Hakkındaki Algılama, Tutum ve Beklentilerini Tespit Etmeye Yönelik Bir Araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(3), 181-205.

Omar, N. A., Nazri, M. A., Alam, S. S. ve Ali, M. H. (2017). Consumer Retaliation to Halal Violation Incidents: the Mediating Role of Trust Recovery. *Jurnal Pengurusan (UKM Journal of Management)*, 51. 101-113. DOI: <https://doi.org/10.17576/pengurusan-2018-51-09>

- Özçelik Yorulmaz, D. ve Akçi, Y. (2020). Helâl Gıda Tüketimine Yönelik Tutumların Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi (Adıyaman Örneği). *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2), 1218-1238. DOI: 10.33437/ksusbd.689940
- Öztürk, A., Nart, S. ve Altunışık, R. (2016). Tüketicilerin helâl tüketim davranışlarının belirleyicileri: Planlı Davranış Teorisi çerçevesinde bir araştırma. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(2), 141-160. DOI: https://www.researchgate.net/publication/345808270_Tuketicilerin_Helal_Tuketim_Davranislarinin_Belirleyicileri_Planli_Davranis_Teorisi_Cercevesinde_Bir_Arastirma
- Rizkitysha, T.L. ve Hananto, A. (2020), ""Do knowledge, perceived usefulness of halal label and religiosity affect attitude and intention to buy halal-labeled detergent?"" , *Journal of Islamic Marketing*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JIMA-03-2020-0070>
- Royston, J. P. (1982). An extension of Shapiro and Wilk's W test for normality to large samples. *Journal of the Royal Statistical Society: Series C (Applied Statistics)*, 31(2), 115-124.
- Schermelleh Engel, K., Moosbrugger, H., ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive Goodness-Of-Fit Measures Of Psychological Research Online, (8), 2, 23-74.
- Sevinç, B. (2019). Yaşam Tarzı, Kuşaklararası Gıda Tüketim Kalıpları Farklılaşması ve Gastronomiklik: Trabzon Örneği. *Journal of International Social Research*, 12(62). 839-867. DOI: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3102>
- Sherwani, M., Ali, A., Ali, A., Hussain, S.,and Zadran, H. G. (2018). Determinants of muslim consumers' Halal meat consumption: applying and extending the theory of planned behavior. *Journal of Food Products Marketing*, 24(8), 960-981.a. Doi: 10.1080/10454446.2018.1450173
- Standard, D. (2020). State of the global islamic economy report 2020/2021. *Dinar Standard, Dubai Islamic Economic Development Center, and Salam Gateway*.
- Şencal, H. (2021). Helal Gıda ve Helal Turizm Sektörlerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 7(1), 100-119. Doi: <https://doi.org/10.25272/ijisef.883762>.
- Türker, S. (2020). Helâl ve güvenilir gıda. *Helâl ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 85-97.
- Yasid, F.F. ve Andriansyah, Y. (2016), "Factors affecting Muslim students' awareness of halal products in Yogyakarta, Indonesia", *International Review of Management and Marketing*, Vol. 6 No. 4S, pp. 27-31. DOI: <https://dspace.uui.ac.id/bitstream/handle/123456789/1451/2462-6809-1-PB.pdf?sequence=1>
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuisletme/issue/32177/357061>

Yener, D. (2011). Tüketicilerin helâl sertifikalı ürünlere karşı tutumlarını etkileyen faktörler ve risk algısı. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.

Zuraini, M.I., Muhammad AFIQ, M. ve Nurzulain, Z. (2019). The Influence of Cross-Generation Attitude on Halal Food Products. *Malays. Appl. Biol.* 48(2): 41-46. Erişim adresi:

http://www.mabjournal.com/index.php?option=com_content&view=article&id=921&catid=59:current-view&Itemid=56.

Extended Abstract

Nowadays, as X, Y and Z generations constitute the great majority of population in the world and as businesses take these generations into account while processing their marketing services, in this study X, Y and Z generations are put into examination. The aim of this study is to examine the differences towards the intensions of purchasing halal food of X, Y and Z generation consumers living in Samsun and Köln, Germany in terms of Theory of Planned Behaviour. It is also aimed at making research on the varieties of the perceived behaviour controls of consumers, their subjective norms, their attitudes towards halal food, their awareness of halal and their religious conducts, on generations and at different cultural environments. A person-to-person survey has been carried out with the consumers having the purpose of analysing the differences towards the intensions of purchasing halal food of the consumers living in Samsun and Köln, Germany. In the study, a person-to-person survey has been conducted with 411 people in Samsun and 406 people in Köln. For the survey form used in the study, an ethics committee approval has been procured from Samsun University on 29.05.2020. As this study that uses only food for research, comprises consumers of only X, Y and Z generations; people over 55 aren't included in the study. In the analysis part, firstly demographical data have been examined. After that in order to determine whether factors have a valid structure or not, Confirmatory Factor Analysis has been implemented. Finally, whether there are differences or not towards the intensions of purchasing halal food of generations living in Samsun and Köln have been analysed. A comparison among the total points of the scales of religious conducts, perceived behaviour control, attitudes towards halal food, awareness of halal, subjective norms, and intentions towards purchasing halal food of consumers depending on their generations has been made. In terms of X generation, it has been determined that there is a statistically considerable difference among the total scale points of religious conducts, perceived behaviour control, attitudes towards halal food, subjective norms, and intentions towards purchasing halal food of the consumers. The religious conduct level of the consumers in Köln is higher than the one of the consumers in Samsun. The consumers in Köln give more importance to religious values than the ones in Samsun. In addition, consumers in Köln think that the time spent for special religious thoughts and prayers is very valuable, and their religious belief is more effective in shaping their lifestyle. The possibility that consumers in Köln fulfil their behaviours towards halal food is higher than the ones in Samsun. Consumers are inclined to buy only halal food if halal food can be found where they go shopping. When examined in terms of attitudes towards halal food, consumers in Köln have a much higher average than the ones in Samsun. Consumers are inclined to travel further to buy halal food. The fact that this is higher for the consumers in Köln arises from the fact that Muslims living abroad have a more limited access to meet their food need. When the X generations are compared in terms of subjective norms, it is seen that consumers in Köln have a higher average than consumers in Samsun. While family is the priority for consumers in Köln about their intentions towards purchasing halal food, friends also have an important role in the intention of purchasing. When the intentions of consumers

towards buying halal certified food are examined, it is observed that the behavioral intentions of consumers in Köln are much higher. Consumers have stated that as long as halal food can be found in stores, they intend to buy only halal food. Furthermore, consumers are intentioned to buy halal food even though it doesn't belong to a common and popular brand. As to halal awareness, it has been determined that there is not a statistically considerable difference in terms of X generation. Consumers in both cities think that they have sufficient knowledge about halal, and they are interested in searching for halal. For Y generations, among the total points of all scales, it has been determined that, there is a statistically considerable difference. Y generation consumers living in Köln spend more time with people of the same religious belief, and they exhibit group behaviors special to themselves. Moreover, consumers in Köln pay more attention to religious duties than consumers in Samsun. When differences on perceived behavior control are examined, it is seen that Y generation consumers in Köln prefer halal food even though they are more expensive. Another reason for this percentage to be high is that in a non-Muslim country, there is less halal food supply. In terms of attitudes towards halal food, consumers in Köln have a higher point compared to consumers in Samsun. Consumers in Köln are more sensitive to the ingredients of the food being halal while purchasing products. Besides, the awareness level of Y generation consumers in Köln towards halal food is higher. When compared in terms of subjective norms, Y generation consumers in Köln have a higher point than the Y generation consumers in Samsun. If family members and friends are significantly effective in a person's preference of halal product, consumers' intentions of buying halal products are also high. When compared for Z generation, among the total points of scales of religious conduct, perceived behavior control, halal awareness, subjective norm, and intention towards purchasing halal food, a statistically considerable difference has been determined. Religious sensitiveness of Z generation consumers living in Köln is higher, and their perceived behavioral controls are much higher than the ones of Z generation consumers living in Samsun. As families have a much more influential word on their children's decisions in terms of subjective norms, Z generation in Köln are much more affected by this situation. When awareness on halal products has been examined, it has been determined that Z generation in Köln search for the ingredients of products more and they purchase them accordingly. Z generation consumers in Köln prefer halal food more for their daily use and their intentions of purchasing regarding the future. In terms of the attitude towards halal food, Z generation in both cities have the same point.

A Comparative Analysis of the Role of Fiqh in Islamic Finance

Muhammed Beşir Çalışkan*

Received: 24.02.2022

Accepted: 27.07.2022

DOI: 10.54427/ijisef.1078421

Type: Research Article

Abstract

After the glorious empires in the past, Muslim societies could not continue the same development in the modern period. It is common that Muslims cannot follow economic developments and that these developments are prevented due to their social structure. Fiqh has been addressed as one of the reasons for this situation, even the most important one, in economic thought. Fiqh, which has a structure that directly affects the lives of Muslims due to its position, has a role that prevents the emergence of modern capitalism. It becomes a subject of criticism because it prevented the transformations brought by capitalism in Muslim societies and could not transform itself. It is argued that the legal institution in the Western world has gone through the necessary transformations and strengthened the foundations of the emerging economic system, but Fiqh could not achieve the same situation. Considering this issue in terms of institutional economics, the first thing to do is examine Fiqh's role in societies where it is applied. Fiqh is a branch of science that has the ability to change its judgment with the change of time in the face of problems that arise with an issue-oriented attitude. The problems faced by different nations in different regions have been resolved. Thus, in terms of institutional economics, it could not be possible to declare Fiqh unsuccessful by measuring it with the criteria applied to Western societies. On the other hand, it has been argued in Islamic economic studies that the flexibility of Fiqh leads to practices that cannot be morally approved. It does not seem appropriate to evaluate Fiqh independently from morality because of its normative nature; it also includes moral elements. The ulama dealing with the science of Fiqh did not make such a distinction. Today's practices also explain this situation. As a result, although not as much as before, Fiqh continues to play an essential role in Islamic societies as a vibrant institution.

Keywords: Fiqh, Development, Morality

Jel Codes: B25, P51

* Res. Asst., Sakarya University, muhammedcaliskan@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3990-9794

Introduction

Islamic finance is a system developed by Muslims living in the modern era to solve their economic and financial problems. Since some of the basic assumptions of the conventional economic and financial system conflict with Muslims' basic rules and principles, an alternative system search started. This process depends on some critical events. The emergence of the Islamic economy as a state policy at the political economy level occurred after Pakistan's independence. Pakistan, which gained its independence from India with the claim of being an Islamic state, tried to produce policies to realize its economic management within the framework drawn by Islam. Trying to abolish interest, collect and distribute zakat and ushr by the state, establish hisba organization, and shari'a control of economic activities were among the steps taken (Mehmood, 2002). However, institutions and policies could not achieve the desired targets. Islamic economics has been put into practice without adequate discussion of its theoretical background. The first organization to achieve the goal was the Islamic Economics Congress, which was held in the city of Makkah-i Mükarreme in 1976. Relevant scholars, academics, and bureaucrats, who came together from different parts of the world, sowed the first seeds of the field in an academic sense. Moreover, initiatives on Islamic finance have also started in the private sector. The first example in this field is the bank that Ahmed En-Neccar established in Mit-ghamr, Egypt. This bank, which can be described as an institution of social solidarity rather than a deposit bank, supported the small businesses of the people living in the region, especially the farmers. This practice, which can also be seen as a development policy, was hindered by the government and halted its activity (En-Neccar, 1978). Nevertheless, Islamic finance has continued its progress. The banking sector, on the other hand, has been the locomotive of the field and has significantly contributed to economic growth. Due to this role and size, banks have received the highest share of criticism against Islamic finance (Asutay, 2015). Due to the transactions they make, the types of contracts they do not apply, and their profit-oriented activities, they are also exposed to criticism by the public.

When looking at Fiqh from the point of view of institutional economics, the first issue we encounter is fiqh-law comparison. Therefore, it is necessary to examine how the relationship between law and economy is handled. The emergence of bourgeois law can be shown as an important turning point considering the birth of modern capitalism (Karatani, 2017). The merchant's ability to speak up and secure himself before the king became possible with the change in legal systems. As a result of the bourgeois revolts that developed after the kings borrowed heavily from the merchants to continue their wars and then did not pay their debts, the merchants had legal arrangements to secure themselves. Therefore, the relationship between capitalism and law has had a critical place from the very beginning. However, when we look at the history of humanity, one of the things that will be seen is that people's economic activities are tied to a rule. The relationship between economy and law is seen as natural because while economics examines people's actions to meet their needs, the law defines the rights and freedoms of individuals. Therefore, it is possible to define them as two sides of the

coin. It is seen that there are many codes that regulate and supervise the activities of individuals, firms, and states, namely economic actors, considering the position of law in today's societies. The law, which has a hierarchical structure of rules such as decrees, regulations, and legislation, prohibits economic actors' behaviors and gives others freedom. In addition to this, there are also obligations that it has made compulsory. Thus, it ensures the formation of a stable and secure market and ensures its development on a healthy ground (Baykal, 2008). The science of Fiqh also regulated the economic activities of people and revealed the actions that people can or cannot do in categories such as halal, haram, and mubah.

Regarding the criticisms of Islamic finance, one of the critical issues is its relationship with Fiqh. Therefore, this study aims to determine the position of Fiqh in Islamic finance. For this purpose, it will be tried to reveal the understanding of the position of Fiqh in the studies of Islamic economics and through the theoretical view of institutional economics on institutions comparatively. While examining Islamic finance, participation bank application will be discussed due to the size of the banking sector. Examination of participation banking applications, which is where the projection of theoretical discussions is most common, will allow the test of the theory.

1. Evaluation of the Fiqh-Islamic Finance Relationship in Terms of Institutional Economics

Institutional economics emerged in America in the early 20th century. Thorstein Veblen is known as its founding father. Commons, W. C. Mitchell, and J. M. Clark are among its first representatives. With its emergence in America, the followers came out of Europe and thus spread to the continent. The basic understanding of institutional economics that made it popular can be stated as not adopting the deductive and abstracting method of neoclassical economics and opposing economic policies that will minimize state intervention against the market. They accused the dominant economic views of being abstract and far from reality and claimed they were interested in more realistic and concrete events (Şenalp, 2007). Institutional economics argues that economics should have an evolutionary understanding of science. Veblen is regarded as the first to introduce a Darwinian understanding of evolution into economics. The relationship between evolution and economics proceeds on certain assumptions. Accordingly, the relationship between economic actors and institutions emerges evolutionarily. Therefore, an evolutionary approach should be determined to analyze their relationship. Technological developments and the evolutionary development of the market mechanism affect economic actors. Thus, ignoring the evolutionary process would mean disconnecting from reality. Since evolution will bring a conflict, it will not be possible to mention social harmony. At this point, institutions will come into play. These conflicts need to be reduced by directing the institutions (Hodgson, 1998).

Considering the intellectual background of institutional economics, German historicists are the first school to be encountered. Because they have argued that since each of the societies studied has its own conditions, these conditions should be determined in detail during the

economic analysis, and historical development should be examined in this way (Şenalp, 2007). Nevertheless, another essential thought system is American pragmatism. The founder of this philosophical system is William James. According to him, morality and thought will not make sense unless they turn into action. What matters is our experience. Therefore, he defined his methodology as radical empiricism (Suckiel, 2003). Since concrete realities are essential in pragmatism, the abstract utilitarian understanding behind classical economics is opposed. For this reason, it provides the opportunity to create a philosophical and theoretical infrastructure in institutional economics. The epistemology of institutional economics is based on pragmatism. Since there are no distinct and complete scientific method rules independent of individuals, the things that will ensure the validity of scientific propositions will depend on the community that carries out that scientific activity. Therefore, some basic assumptions of the mainstream economics discipline will become open to question. For example, rationality will no longer be a concept that can be defined and accepted in the same way for all societies (Şenalp, 2007).

When looking at the theoretical infrastructure of institutional economics and the place of Fiqh in Islamic finance, the first thing to do is to position the place of Fiqh with the social conditions and understanding of the period. In other words, it will not be realistic to evaluate and criticize the fiqh-economy relations in Islamic societies through the law-economy relationship in the modern period. This approach, which can be considered a crucial methodological error, is frequently seen in academic circles. Fiqh is accused of Muslims' backwardness and failure to follow economic developments, with a habit leftover from orientalism, especially in accordance with their ideological attitudes rather than the concern of obtaining scientific truth (Kuran, 2011). The author's prominent claim in this study is that Fiqh prevented the emergence of modern economic institutions in regions under Muslim rule. It also questions the position of Fiqh by making comparisons with European countries (Kuran, 2011). As mentioned above, the main mistake here is to compare people with different religions and cultures, living in different geographies, on the same criteria, and declaring one side as backward. It is apparent that Western societies have achieved greater economic prosperity than Muslim societies. However, without understanding the dynamics of Muslim societies and without knowing the principles and rules, it is intellectually easy to describe this difference in welfare as backwardness. Although Timur Kuran establishes relationships between culture, law, behavioral norms, contracts, and economics in his studies, he does not refer to the essential texts of institutional economics. For this reason, it does not seem possible to accept his criticisms directed at Fiqh in terms of institutional economics and to develop an attitude towards Fiqh in this direction. Institutional economics, by definition, is not a discipline that accepts institutions as they are. Moreover, it does not aim to expand their influence. However, the structures of institutions become valuable when considered from an economic point of view. Therefore, it is necessary to distinguish between the economics of institutions and institutional economics. It is important to be aware that the economy itself is institutional because it is the only way to understand its nature (Levent, 2018). Limiting an analysis to be

made within the discipline of institutional economics with the criterion of development will involve methodological problems.

It can be argued that one of the reasons why Fiqh is not as successful as law as an institution is that it does not go through the process of becoming a written constitution like Continental European law. It is asserted that a constitution depending on Fiqh's basic principles for Muslim societies becomes inconsistent with the basic concepts of the rule of law (Gouda, 2013). As an example of these contradictions, it has been shown that the powers given to the head of the Islamic state would be enormous. In this case, the position of the executive branch will be much higher than the legislative and judicial organs. It has also been claimed that there will be discrimination against women and non-Muslims in the constitution. However, since there are many differences between the different fiqh sects of Muslim societies, it has been argued that the laws to be created from this constitution will not be immutable (Gouda, 2013). Because of all these claims, a modern Islamic constitution has been thought to lack the essential components in a constitution based on the rule of law. Considering the point that private property has reached in today's law, it can be accepted that it differs from the provisions of Fiqh in some points. However, an attitude that completely inhibits the economic activities of women or non-Muslims is not something that existed in past Muslim societies.

On the contrary, both Muslims and non-Muslims engaged in commercial activities in each other's lands. However, as in other economic activities, such activities were carried out under certain regulations. There was no question of Fiqh harming the sense of justice among people. On the other hand, Fiqh has not gone through the codification process for many years due to its nature. However, needs that emerged in the modern period, a law codex called *Mecelle-i Ahkâmı Adliyye* was prepared by a committee headed by Ahmet Cevdet Pasha in the last period of the Ottoman Empire. Nevertheless, this means the freezing of Fiqh. As a matter of fact, after the work in question, a more comprehensive study that would create the same effect has not been written. It is still a reference book in the analysis of current events. Significant fiqh books have been written throughout history. However, to think that Fiqh ends with *Mecelle* would be an unfair criticism of this science.

Fiqh, which is accused of not keeping up with modern institutions, has also opened the way for Islamic finance applications by reinterpreting the traditional contracts it contains. Fiqh has fulfilled its duty expected from institutions in institutional economics and has guided society by following a regulatory role. Therefore, there is no obstacle to the success of Fiqh as an institution. Nevertheless, this is not precisely the case. As mentioned before, the relationship between Fiqh and Islamic finance has been seen as problematic and criticized (Asutay, 2007). Then, to analyze deeply, it is to see how Fiqh is positioned in social life and Islamic economics. Thus, we will be able to see to what extent fiqh fulfills its function as an institution.

2. Fiqh in Islamic Economy

Imam-i Azam defines Fiqh as “a person's knowledge of what is in his favor and against him” (Erdoğan, 2013). Although it seems possible to derive an individualistic understanding from

this definition, the intent is to organize a whole society Muslim or not. In addition, the benefit or harm of a person includes not only the state of the world but also the hereafter. Therefore, this is used as the most concise definition of Fiqh. In this section, instead of examining the historical course of Fiqh, how it organizes society will be discussed. Moreover, its position within the Islamic economy will also be discussed.

The first of Fiqh's roles in structuring Islamic societies can be the interpretation of society. In other words, the thing that determines the identity of a society that will reveal its existence independently has been Fiqh in Islamic societies. For Muslims, the answer to the questions of who they are and how to determine the other is given in the science of Fiqh. However, these answers do not have a meaning that explains only identity establishment. Thanks to these answers, social problems have been solved, and all kinds of social activities have been regulated. The economy is also a part of these social activities. In other words, the regulatory dimension of Fiqh also includes economic issues. Nevertheless, there may be a problem here. A person who reads what is written about economic activities in a classical fiqh work will come across only the set of rules. Therefore, Fiqh may not be seen as a more comprehensive social element than law. However, when a little more detailed research is done, the aspect of Fiqh that establishes society will also emerge (Şentürk, 2006). Fiqh explains that Allah created and ruled the world and revealed the truth and regulations of things through his messengers. If people continue their lives according to the rules set by Allah, their destination in the hereafter will be Paradise. Otherwise, they will be sent to Hell. On the other hand, the Islamic society consists of people who believe in Allah and the messengers He sent and live according to the rules He set. According to Fiqh, human communities who believe in Allah and live according to the rules He set are called the Islamic nation and thus are separated from other nations. The establishment of the Islamic community will be completed with allegiance. Thus, the distinction between the ruler and the ruled will be realized, and the establishment of society will become possible. The regulatory role of Fiqh will emerge after this process. Fiqh carries out the sharia brought by religion under a scientific discipline. However, seeing Fiqh as a legal system in today's sense will lead to a lack of understanding. Fiqh has developed a holistic understanding of human life. It cannot be expected that this world order will break down and fall into duality. However, when the historical course of Fiqh is examined, it can be observed that it has an issue-oriented attitude. In other words, the development of the science of Fiqh has been with the resolution of each issue separately as a result of people consulting the fiqh scholars about the events they have encountered. Events under the determined general principle are resolved in particular (Şentürk, 2006). This situation made it possible to characterize Fiqh as a living organism.

Making Fiqh a body of written rules that exist in the modern period is actually equivalent to freezing it. Mecelle emerged as a result of such an understanding and molded Fiqh. However, it was written so successfully that it became a frequently used reference book even today and provided the solution to the problems. However, it will not change the fact that Fiqh is frozen. It has come to the present day by preserving its essence and renewing its shell according to

the conditions of the period. What is meant here is not that it can enter the desired shell. Usul al-fiqh assures how to change the shell while preserving the essence.

The place of Fiqh in the Islamic economy has not been determined precisely. In addition, it is debatable what kind of fiqh understanding will be adopted. The thing that stands out with the influence of the modernist Islamist view is the necessity of returning to the origin of the sources. The same view can be found in the Salafi movement. The intention of returning the original sources is the application of the Qur'an and Sunnah as in the first period. As a way of doing this, the essential texts should be the Qur'an and reliable Hadith books. In other words, the corpus of Fiqh distracts us from the original sources. The reflection of this understanding in Islamic economics studies is that the theories put forward are directly based on verses and hadiths. Nevertheless, there is a critical point that people with this view ignore. Fiqh played a role as the founder of the Islamic society. In addition, the Qur'an and Sunnah are the founding elements of Fiqh. In other words, the founding texts of society are the texts already considered the primary sources. Moreover, the transfer of knowledge and experience of Ashab directly encountered by the revelation is also included in Fiqh (Kızılkaya, 2019). Therefore, the more functional Fiqh is in a society, the stronger the connection with the first period. It is quite natural for Fiqh to play a founding role in the Islamic economy and finance.

The role of Fiqh in Islamic finance will be examined through murabaha contracts. The need for capital brought by the capitalist market conditions compels people. When they want to buy a new machine, product, or facility in their commercial life, they need a big investment. Moreover, when people want to buy a house or a car, they have to pay large sums. At this point, the requirement for financing arises. Considering the opportunity for traders or individuals who are not interest-sensitive to access various financing channels, it is obvious that interest-sensitive people have some difficulties. The financial method used as a solution to this is the murabaha contract. It is the most common financing method of participation banks. The fact that murabaha, a classical contract type, can be used in today's financial system is an excellent example of the relationship between Fiqh and Islamic finance. The difference between the classical murabaha contract and the regular sale contract is that the seller tells the buyer the cost of the goods he sells and indicates the amount of profit to be earned. However, the murabaha process applied today has differences. The first difference that can be said is that while the classical murabaha is bilateral, the bank is added as a third party next to the buyer and the seller in the modern murabaha. Another difference is that the offer comes from the buyer in the modern murabaha because the essential thing in modern murabaha is to provide the needed goods on a deferred basis through the bank. Therefore, the buyer sees the goods in the seller and promises the bank. Another difference here is that the promise is included in the contract. While there is no promise in classical murabaha, there is promise in the modern version. Furthermore, murabaha, a simple contract of sale, turns into a complicated form. In other words, there is both a promise and a sale contract (Cebeci, 2020). The preparation of an instrument needed in Islamic finance, based on one of the classical fiqh contracts, indicates that Fiqh is still active.

Participation banks are criticized for not fulfilling some conditions in murabaha applications. The first of these criticisms is that participation banks sell the goods they bought to sell to the customers without taking them in full. The bank sells the same goods to its customers without taking the title, license, or invoice of the goods purchased from the first seller. At this point, the issue of the permissibility of selling the goods without qabz comes to the fore. Hanafis have put forward two different situations for the solution of this issue. While it is not permissible to sell movable goods without qabz, it is permissible to sell immovable goods. The reason beyond this is shown as the high probability of destruction of movable goods. While it is not permissible to sell the goods before qabz in the Shafi'i school, Hanbali and Maliki schools consider it permissible to sell the goods before they are received (Kapıcı, 2018).

Today, the shape of qabz has changed. While in the past practices, the actual delivery did not have to be approved by a competent authority, official institutions must approve the sales contract in the contemporary period. Thus, the buyer receives the goods in full. However, participation banks do not buy the goods in this way because they want to avoid costs such as storage, transportation, and license fees. The fact that they have avoided the liability of compensation is a problem because the responsibility for compensation of the goods passes to the buyer with receipt. Most of today's fiqh scholars think that the compensation responsibility of the goods should pass to the participation bank, even for a short time, because the profit arises from the compensation obligation undertaken by the bank (Kapıcı, 2018). Participation banks receive the goods by giving power of attorney to the customer using the legal acceptance method (Cebeci, 2020). However, this method is not sufficient to eliminate the problematic aspects of the contract. If the participation banks undertake all the expenses and actually buy the goods, they will reflect the costs to their customers, which will cause an increase in costs. This situation can cause people not to prefer participation banks. With the legal arrangements to be made to solve the problem encountered, participation banks can receive the goods without incurring costs such as fees and licenses (Kapıcı, 2018). Thus, doubts about the soundness of the contract will be eliminated, and participation bank customers will be prevented from encountering higher costs. As can be seen, Fiqh has the ability to take steps that make people's lives easier without compromising their own principles.

Another current example of the relationship between Islamic finance and fiqh is the debate about whether it is permissible to apply FX-Protected TRY Deposit and Participation accounts in Turkey. Although there were similar applications in our country before, this product, released at the end of 2021, can be considered a different instrument for conventional finance. This product prevents investors from being harmed by a possible exchange rate difference by indexing the return of their savings in their participation and deposit accounts to the US dollar rate. Thus, it aims to slow down the dollarization and encourage the Turkish lira. It is offered to customers by both participation banks and conventional banks. However, since the product emerged as a government policy, it did not go through the product development process of participation banks. Therefore, there were articles contrary to the principles of participation banking. According to the "Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira

Deposit and Participation Accounts" numbered 2021/14, published in the Legal Gazette dated December 21, 2021, participation banks will not be able to offer their customers a lower return than the policy interest rate applied by the central bank (*Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira Deposit and Participation Accounts, 2021*). According to the mudaraba contract used by the participation banks when collecting funds, this article is inappropriate because a minimum return cannot be guaranteed in the mudaraba contract. The system has no return guarantee, which operates based on profit-loss sharing. This situation has been corrected with the "Communiqué Amending the Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira Deposit and Participation Accounts" published in the Legal Gazette dated December 31, 2021 (*Communiqué Amending the Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira Deposit and Participation Accounts, 2021*). The Advisory Board of the Participation Banks Association of Turkey has also approved this product, dated January 6, 2022 (TKBB Advisory Board, 2022). This decision is binding for participation banks. When the first legislation on the subject came out, the product was not approved because of problematic points. However, after the necessary arrangements were made, the Board had a favorable view of how participation banks implemented the product. At this point, Fiqh experts who connect Islamic finance with fiqh do not reject the product wholesale by showing the Fiqh reasons as evidence. In a short period, problems related to the product were identified, and a solution-oriented approach was developed, enabling participation finance sector stakeholders to benefit from this product. In addition, the participation banks were deprived of this product, and their competitiveness improved. Although this process exceeds the product development processes of participation banks, it is important to understand the role of fiqh. Thanks to identifying and resolving the points that will pose problems, a new product has been used rapidly in the participation finance sector.

Conclusion

Fiqh has been criticized both as an obstacle to economic development and as an institution that greatly paves the way for Islamic finance. When Fiqh is not evaluated within its own social conditions, it has been described as the most crucial reason for the underdeveloped economic institutions in Muslim territories. Nevertheless, this includes an incorrect inference and a faulty method. The effectiveness of Fiqh should be examined by considering its own social conditions. Directly comparing the legal system in the western world with Fiqh contains methodological inconsistency in terms of institutional economics. It would be an erroneous attitude to compare the rules and principles of bourgeois law, which developed with the emergence of capitalism in the West, with the rules of Fiqh, whose primary priority is not the market. However, it would be incomplete to see the economy consisting of figures independent of laws. One of the common points between law and Fiqh is controlling and regulating economic activities. Although the law has defined legal entities and expanded the economic actors, it is discussed in the fiqh literature what the provisions regarding such actors will be. The issues that arise with the change of time are also discussed and tried to be resolved. Even if slow steps are taken on some issues, Fiqh approaches those issues by maintaining its

vitality. Therefore, Fiqh can be considered a thriving institution in terms of the institutional economy if it can maintain its founding and regulatory role in society and respond to social needs. It is a wrong attitude to absolutize the economic backwardness of Muslims. Giving Fiqh as the reason for this is the continuation of this mistake. Considering what happened in Europe's enrichment process, allowing this by Fiqh would mean violating its own elements and principles. It aims to protect religion, life, property, mind, and generation as a whole in a Muslim society. The emergence of capitalism and what happened after contains contradictions to this goal. As a matter of fact, there is evidence that the Ottomans did not involve in this process consciously (Genç, 2000).

On the other hand, Fiqh continues to respond to today's needs. Although there are discussions, the murabaha contract is drawn up according to the rules of Fiqh. It shows that Fiqh is still standing and effective as an institution. Muslims seek ways to solve their economic problems under the conditions permitted by Fiqh. While there is a central advisory board in our country, there are also advisory boards in participation banks. Such structures show that the regulatory role of Fiqh continues. It is observed that people consult official fatwa committees or scholars around them about their problems. The decrease in the importance of Fiqh in the Islamic economy and finance can face a reaction from society. It will be reflected in the transactions, and people will try to develop alternative ways. As a matter of fact, the emergence of participation banks is a result of this search. What is assumed in institutional economics is the necessity of changing institutions by guiding them in the interests of society. Although it is not necessary to fully accept the same thing for Fiqh, the transformation experienced according to the conditions of the age and the solutions it brings to people's financial problems is obvious. Therefore, criticizing Fiqh because of its institutional nature and addressing the reason for backwardness contain methodological errors. Claiming Fiqh is ideologically dysfunctional and Muslims do not need it stems from not understanding Muslim societies. Today, making transactions in Islamic finance based on Fiqh is the most important indicator that Fiqh is still alive and active. Attributing the errors in Islamic finance to Fiqh and attempts to distinguish between Fiqh and morality are due to not knowing the nature of Fiqh.

References

- Asutay, M. (2007). Conceptualisation of the Second Best Solution In Overcoming the Social Failure of Islamic Banking and Finance: Examining the Overpowering of Homoislamicus by Homoeconomicus. *IIUM Journal of Economics and Management*, 15(2), 167–195.
- Asutay, M. (2015). Conceptualisation of the Second Best Solution in Overcoming the Social Failure of Islamic Finance: Examining the Overpowering of Homoislamicus by Homoeconomicus, (January 2007).
- Baykal, C. M. (2008). Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 66(4), 76–87.
- Cebeci, İ. (2020). *İslam İktisadında Murabaha* (1. bs.). İstanbul: İktisat.
- En-Neccar, A. (1978). *İslam Ekonomisine Giriş* (1. bs.). İstanbul: Hilal Yayınları.
- Erdoğan, M. (2013). *Fıkıh İlmine Giriş* (3. bs.). İstanbul: Dem.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (12. bs.). İstanbul: Ötüken.
- Gouda, M. (2013). Islamic constitutionalism and rule of law: a constitutional economics perspective. *Constitutional Political Economy*, 24(1), 57–85. doi:10.1007/s10602-012-9132-5
- Hodgson, G. M. (1998). The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1), 166–192.
- Kapıcı, N. (2018). Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 4(2).
- Karatani, K. (2017). *Dünya Tarihinin Yapısı* (1. bs.). İstanbul: Metis.
- Kızılkaya, N. (2019). İktisadi Selefilik: Modern İslam İktisadı Çalışmalarında Hafıza Kaybı. *İslam İktisadı Metodolojisi Sorunlar ve Çözüm Önerileri* in (1. bs., ss. 401–430). İstanbul: İktisat.
- Kuran, T. (2011). *The Long Divergence How Islamic Law Held Back the Middle East* (1. bs.). New Jersey: Princeton University Press.
- Levent, A. (2018). Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi. *Journal of Humanity and Society (İnsan & Toplum Dergisi)*, 1–22. doi:10.12658/M0288
- Mehmood, A. (2002). Islamisation of Economy in Pakistan: Past, Present and Future. *Islamic Studies*, 41(4), 675–704.
- Suckiel, E. K. (2003). *William James'in Pragmatik Felsefesi*. İstanbul: Paradigma.
- Şenalp, M. G. (2007). Dünden Bugüne Kurumsal İktisat. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* in (1. bs., ss. 45–92). Ankara: İmge Kitabevi.
- Şentürk, R. (2006). *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim* (2. bs.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- T.C. Legal Gazette Communiqué Amending the Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira Deposit and Participation Accounts. Pub. L. No. 2021/17 (2021). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211231-21> accessed on 07.14.2022.
- T.C. Legal Gazette Communiqué on Supporting the Conversion of Turkish Lira Deposit and

Participation Accounts. Pub. L. No. 2021/14 (2021).
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211221M1-1> accessed on 07.14.2022.

TKBB Advisory Board. (2022). KARAR NO: 33 Kur Korumalı TL Katılma Hesapları.
<https://tkbbdanismakurulu.org.tr/karar/16> accessed on 07.15.2022.